

Ewelina Nawrocka
Zamość

Struktury organizacyjne Polskiego Państwa Podziemnego w Generalnym Gubernatorstwie

Wstęp

27 września 2019 r. minęło 80 lat od powstania Polskiego Państwa Podziemnego. Fenomenowi, który pod okupacją dwóch okupantów: niemieckiego i rosyjskiego, zbudował w pełni rozwinięte struktury państwowości oraz armię i stanowił kontynuację przedwojennej Rzeczypospolitej. Struktury państwa podziemnego były utrzymywane w warunkach konspiracji.

Atak na Rzeczpospolitą nastąpił po wielu miesiącach wojny nerwów. Przywódca III Rzeszy Adolf Hitler żądał zwrócenia Gdańska (uznanego po I wojnie światowej wolnym miastem) oraz prawa do wybudowania autostrady i linii kolejowej do Prus Wschodnich przez korytarz pomorski. Rząd polski odrzucił te propozycje. 23 sierpnia 1939 r. III Rzesza Niemiecka podpisała ze Związkiem Radzieckim pakt o nieagresji. Dwa dni później Polska zawarła porozumienie militarne z Wielką Brytanią. 29 sierpnia Rzesza postawiła Polsce ostatnie ultimatum, które ponownie nie znalazło akceptacji. Negocjacje zostały zerwane ostatecznie 31 sierpnia. Agresja wojsk niemieckich rozpoczęła się następnego dnia, tj. 1 września 1939 r. Wehrmacht zaatakował jednocześnie z północy (z terytorium Prus Wschodnich), z zachodu i południa, czyli ze Słowacji i Śląska, uderzając na północny wschód. Generał Heinz Guderian wykonał ruch zagonem pancernym¹. Ruszył z Prus na południe, pokonując dystans 300 km w 10

¹ Zagon pancerny – to korpus pancerno-zmotoryzowany, który poruszał się z prędkością 12 km/h.

dni. Po raz pierwszy Polska, atakowana przez zmechanizowaną piechotę, czołgi oraz bombowce Junkers JU 87 Stuka (*sztukasy*) i myśliwce Messerschmitt Bf 109², doświadczyła wojny błyskawicznej³. Przeciwnik tak nowoczesnej niemieckiej armii Polska mogła wystawić 1 mln żołnierzy, prawie o połowę mniej niż przeciwnik, gorszy sprzęt – jedynie 610 czołgów i wozów bojowych, i jeszcze mniejszą liczbę samolotów (390). Armia niemiecka posiadała 2,6 tys. czołgów i ponad 2 tys. samolotów.

Plan obrony Polski z wiosny 1939 r. zakładał, że polskie oddziały zostaną rozmieszczone wzdłuż granic w linearny sposób. Miały one utrzymać jak największy obszar przez dwa tygodnie, po tym czasie na pomoc mieli ruszyć sojusznicy: Wielka Brytania i Francja. Te założenia były złudne, gdyż zachodni sąsiedzi już wiosną 1939 r. byli pewni, że nie wspomogą Polaków w ewentualnej walce. W tych trudnych chwilach niewielkie znaczenie dla Polski miało wypowiedzenie wojny Rzeszy przez rząd brytyjski i francuski (3 września). Przystąpienie do wojny Wielkiej Brytanii i Francji sprawiło, że konflikt w Europie rozszerzył się na cały świat. Po dwóch tygodniach walk sytuacja wojsk polskich była zła, lecz nie beznadziejna. Zachodnia i środkowa Polska znajdowała się pod okupacją niemiecką, jednak na terenach wschodnich wciąż stacjonowały polskie dywizje gotowe do walki.

17 września umarły wszelkie nadzieje. Armia polska znalazła się w kleszczach: z jednej strony maszerującej armii niemieckiej, a z drugiej dwóch armii radzieckich, nadchodzących z Białorusi i Ukrainy. Rzeczpospolita nie była w stanie zatrzymać napaści. Do rosyjskiej niewoli trafiło 100 tys. żołnierzy. W takiej sytuacji w nocy z 17 na 18 września polskie władze i wojsko rozpoczęły ewakuację do Rumunii i na Węgry. Upadek stolicy nastąpił 28 września, mimo oporu 150 tys. żołnierzy i blisko 800 tys. cywilów.

2 W kampanii polskiej niemieccy piloci przeprowadzili cztery nocne naloty bombowe (3 i 4 września oraz z 10 na 11 września, który doszczętnie zniszczył skład amunicji). Po zademonstrowaniu siły rozpoczęli loty z ulotkami, nawołującymi do niestawiania oporu. Polacy je zignorowali i wokół Warszawy powstawały umocnienia. 25 września nad warszawskim niebem latało 30 transportowych junkersów Ju 52. Słabe i niezbyt nowoczesne polskie lotnictwo unicestwiono już po kilku dniach. Po oczyszczeniu polskiej przestrzeni z jej lotnictwa niemieckie bombowce niszczyły linie zaopatrzenia i łączności. Sztukasy zniszczyły umocnienia i torowały drogę zagonom pancernym oraz ubezpieczały skrzydła nacierających armii. Warszawa musiała się poddać. M. Spick, *Asy lotnictwa bombowego Luftwaffe*, Bellona, Warszawa, 2001.

3 Wojna błyskawiczna (z niem. *Blitzkrieg*) – szybka kampania wojenna prowadzona przez Niemcy w początkach II wojny światowej. Zob.: *Wielka Encyklopedia Świata*, t. 3, Educational Oxford, United Kingdom 2003, s. 119.

Ryc. 1. Niemcy na Ryнку Wielkim w Zamościu, 1941 r. (ze zbiorów Autorki)

Po raz czwarty w historii Polska została podzielona między dwa czarne orły. Niemcy zajęli 188 tys. km² terytorium z większością kopalń i fabryk, zamieszkałe przez 22 mln polskich obywateli. Zachodnią Polskę z jej największymi miastami: Poznaniem, Łodzią, Katowicami oraz Gdańskiem, wcielono bezpośrednio do Rzeszy. Z centralnej części kraju, w tym Warszawy, Lublina i Krakowa, utworzono Generalne Gubernatorstwo (12 października), podzielone na cztery dystrykty: krakowski, radomski, warszawski i lubelski. Siedzibą Generalnego Gubernatorstwa został Kraków, a jego gubernatorem Hans Frank. Ziemie Gubernatorstwa do 1941 r. traktowano jako zaplecze ekonomiczne i źródło niewolniczej siły roboczej. Związek Radziecki wchłonął pozostałą część kraju, z zagłębiem naftowym, zamieszkałą przez 13 mln polskich obywateli. Po 1941 r. ziemie polskie zdobyte przez wojska niemieckie na Rosjanach częściowo wcielono do Gubernatorstwa, tworząc dystrykt galicyjski.

Początek Polskiego Państwa Podziemnego

Powstanie i funkcjonowanie Polskiego Państwa Podziemnego w latach 1939-1945 było niespotykanym zjawiskiem w dziejach Polski oraz fenomenem antyhitlerowskiego ruchu oporu działającego w Europie. Polskie Państwo Podziemne powstało, by realizować trzy podstawowe zdania: odtworzyć siły zbrojne, przywrócić społeczeństwu aktywność polityczną i reaktywować własną administrację. Państwo podziemne zorganizowało się w warunkach konspiracyjnych, by kontrolować i formować życie narodu. W najnowszej historii Polski, od wywalczenia w 1918 r. niepodległości, struktury państwowe funkcjonowały formalnoprawnie i faktycznie bez jakiegokolwiek przerwy, zmieniały się jedynie formy i nurty polityczne. Państwo trwało niezmiennie⁴, *stanowiło ze wszystkimi konsekwencjami, kontynuację II Rzeczypospolitej*⁵. Od początku okupacji tak niemieckiej, jak i radzieckiej na ziemiach polskich tworzył się ruch oporu. Gdy w nocy z 17 na 18 września polski rząd z prezydentem i naczelnym dowództwem opuścił granice kraju, nie znaczyło to, że państwo polskie przestało istnieć. Władze polskie internowano w Rumunii, ale mimo tak utrudnionej sytuacji prezydent Ignacy Mościcki, zgodnie z uprawnieniami, jakie dawała mu Konstytucja kwietniowa, wyznaczył swojego na-

4 Zob. L. Gondek, *Polska karząca 1939-1945. Polski podziemny wymiar sprawiedliwości w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988, s. 11.

5 Zob. P. M. Lisiewicz, *W imieniu Polski podziemnej*, IWZZ Uniwersytet Michigan 1988, s. 5.

stępcę, tym samym zachowując ciągłość władzy. Kandydatem był gen. Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Po tym, jak nie został zaakceptowany przez Francję, 30 września nowym prezydentem Polski został Władysław Raczkiewicz. Powołaniem nowego rządu zajął się nowo mianowany gen. Władysław Sikorski.

Tymczasem w okupowanym kraju tworzyły się załóżki państwa podziemnego, które miało podjąć walkę z najeźdźcą. Inicjatywa do tworzenia centralnego kierownictwa w kraju wyszła od gen. bryg. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego (ps. „Torwid”). Generałowi udało się przedostać do okupowanej Warszawy w nocy z 20 na 21 września. Z rana gen. Juliusz Rómmel (dowódca Armii „Warszawa”) mianował go swoim zastępcą i reprezentantem w Radzie Obrony Stolicy. Gdy sytuacja w stolicy nie dawała nadziei, gen. Karaszewicz-Tokarzewski zaproponował gen. Juliuszowi Rómmłowi stworzenie organizacji konspiracyjnej do walki z wrogiem. Ten wyraził zgodę i nadał mu pełnomocnictwa.

Poza pełnomocnictwami gen. Karaszewicz-Tokarzewski otrzymał od gen. Rómmla 750 tys. zł, a od prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego (komisarza cywilnego przy Dowództwie Obrony Warszawy) – 350 tys. zł, część w walucie. Po kapitulacji stolicy gen. Karaszewicz-Tokarzewski miał do dyspozycji szczątkowy sztab wojskowy, w liczbie 15 oficerów. Między nich podzielił funkcje sztabowe i dowództwa w województwach centralnych. Płk dypl. Stefan Rowecki (ps. „Grot”) został zastępcą generała i szefem sztabu. Po negocjacjach z ważniejszymi przedstawicielami środowiska sanacyjnego 27 września zatwierdzono status Służby Zwycięstwu Polski (SZP).

Rząd RP w Agnes nie poparł tej organizacji. Z rozkazu gen. Sikorskiego została rozwiązana. Na mocy instrukcji Naczelnego Wodza Wojska Polskiego (od 7 listopada funkcję tę pełnił gen. Władysław Sikorski) z dniem 13 grudnia utworzono Związek Walki Zbrojnej (ZWZ). Gen. Karaszewicz-Tokarzewski został usunięty ze stanowiska i przeniesiony do będącego pod okupacją sowiecką Lwowa jako komendant obszaru nr 3 ZWZ. 8 listopada rząd emigracyjny powołał do życia Komitet Ministrów dla Spraw Kraju (KMSK)⁶. Przewodniczącym został gen. broni Kazimierz Sosnkowski. Na członków rady powołano: Aleksandra Ładosia, Mariana Seydę, Jana Stańczyka i gen. bryg. prof. Mariana Kukieła. Zgodnie z instrukcją nr 2 dla pułkownika Roweckiego Związek Walki Zbrojnej funk-

6 S. Korboński, *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po podziemiu z lat 1939-1945*, Warszawa 2008, s. 27.

cjonował jako organizacja wojskowa, podporządkowana bezpośrednio Naczelnemu Wodzowi w Paryżu przez Komendanta Głównego⁷. Zanim decyzje rządu na wychodźstwie dotarły do okupowanego kraju, 26 lutego 1940 r. reprezentanci Polskiej Partii Socjalistycznej Wolność – Równość – Niepodległość i Stronnictwa Ludowego ukonstytuowali się jako Polityczny Komitet Porozumiewawczy (PKP) działający u boku Związku Walki Zbrojnej. Przysięgę złożyli przed płk. dypl. Roweckim. Zadaniem Politycznego Komitetu Porozumiewawczego było:

- zajmowanie się sprawami politycznymi, wojskowymi, gospodarczymi, kulturą i etyką pod rządami najeźdźcy;
- ukierunkowanie kraju w oparciu o zasady walki o wolność (z czasem powstał z tego Kodeks praw i obowiązków Polaka, zawierający przepisy, jak Polacy mają się ustosunkowywać do okupanta);
- reagowanie na bieżące zarządzenia wroga.

Nakazując bojkot okupanta, Polityczny Komitet Porozumiewawczy uznawał zwierzchność rządu RP, szczególnie potrzebę kontynuowania walki⁸. Komitet Ministrów dla Spraw Kraju 16 kwietnia 1940 r. uchwalił uchwałę powołującą Delegata lub Delegatów Rządu na Kraj, niepodlegających jurysdykcji ZWZ, za to współpracujących ze stronnictwami politycznymi w Polsce⁹.

Klęska Francji w wojnie z Niemcami zmusiła władze RP do wyjazdu do Wielkiej Brytanii. W tej niepewnej sytuacji gen. Sosnkowski w depe-szy z 18 czerwca (Libourne) ustanowił gen. Roweckiego swoim zastępcą na wypadek braku łączności. Generał Rowecki miał pełnię władzy w podejmowaniu decyzji na kraj, został mianowany Komendantem Głównym ZWZ w kraju (30 czerwca przestała istnieć Komenda Główna ZWZ za granicą). Generał Sosnkowski do 25 lipca 1941 r., nadal jako Wódz Naczelnny, kierował sprawami kraju. W Londynie powstał Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, zastępując Sztab ZWZ za granicą. Do Polski wysłano płk. Jana Skorobohatego-Jakubowskiego jako tymczasowego Delegata Rządu. Polityczny Komitet Porozumiewawczy po uzgodnieniach z płk. Skorobohatym-Jakubowskim powołał Zbiorową Delegaturę Rządu¹⁰ (PKP przekształcił się w lipcu 1940 r. w Główny Komitet Polityczny). Rząd w Londynie nie uznał Zbiorowej Delegatury, uważając ją za niepokrywającą się z jego instrukcjami. Z powodu braku akceptacji Dele-

7 S. Salmonowicz, *Polskie państwo podziemne*, Warszawa 1994, s. 33.

8 Zob. S. Korboński, *op. cit.*, s. 39.

9 Zob. S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 37.

10 Ibidem, s. 37-38.

gatura Zbiorowa samoistnie się rozwiązała decyzją z 30 września 1940 r. Tym samym powrócił Główny Komitet Polityczny (GKP) z dodatkowym członkiem w osobie W.J. Kwiecińskiego, zaś Skorobohaty-Jakubowski sprawował funkcję tymczasowego delegata¹¹. Z powodu sporów Rząd RP bez konsultowania tego z przedstawicielami władzy w kraju wybrał Cyryla Ratajskiego Delegatem Rządu w Generalnym Gubernatorstwie (decyzją z 3 grudnia 1940 r.), a Adolfa Bnińskiego na ziemie włączone do III Rzeszy. Na tereny zagarnięte przez ZSRR nie mianował nikogo¹². Spowodowało to niezadowolenie, gen. Sikorski w związku z tym poszedł na pewne ustępstwa i w depeszy do Ratajskiego stwierdził, że [...] *w razie potrzeby delegat warszawski będzie mógł decydować w sprawach całego terytorium Polski*¹³.

Taka deklaracja była niewystarczająca dla SL i PPS, które żądały jednego ośrodka rządzącego. Sytuacja była napięta do czasu ustąpienia ze stanowiska Ratajskiego (15 października 1942 r.). Za jego rządów utworzono na ziemiach polskich sieć Delegatur Okręgowych. Od kwietnia 1941 r. Cyryl Ratajski zaczął tworzyć aparat Delegatury, powielając strukturę i funkcję władz centralnych przedwojennej Polski. Nowym delegatem za zgodą stronnictw politycznych i gen. Roweckiego został reprezentant SL Jan Piekalkiewicz (1942-1943). Po jego aresztowaniu przez gestapo wybrano kolejnego delegata, którym został Jan Stanisław Jankowski (1943-1945). Zgodnie z dekretem prezydenta RP z 26 kwietnia 1944 r. *O tymczasowej organizacji władz na terytorium Rzeczypospolitej* utworzył on Krajową Radę Ministrów (3 maja 1944 r.). W jej skład wchodził: Główny Delegat Rządu, wicepremier J.S. Jankowski i ministrowie – Adam Bień, Stanisław Jasiukowicz i Antoni Pajdak. Krajowa Rada Ministrów została rozwiązana z 27 na 28 marca 1945 r. z powodu aresztowania pod Warszawą wszystkich jej członków (przez sowieckie NKWD¹⁴). Pełniącym obowiązki delegata został Stefan Korboński (27 czerwca 1945 r.), po jego rezygnacji, do 1 lipca 1945 r. – Jerzy Braun.

Delegat łączył Rząd RP na wychodźstwie z krajem. Organ doradczy stanowił Polityczny Komitet Porozumiewawczy. W jego miejsce powołano Krajową Reprezentację Polityczną, później Radę Jedności Narodowej (RJN)¹⁵. Przy strukturach politycznych rozwijała się Armia Krajowa (AK),

11 Zob. S. Korboński, *op. cit.*, s. 40-41.

12 Zob. S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 40.

13 S. Korboński, *op. cit.*, s. 43.

14 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 43-44.

15 S. Korboński, *op. cit.*, s. 45.

stanowiąca siłę zbrojną Polskiego Państwa Podziemnego (ZWZ przyjął przyjął taką nazwę decyzją gen. Sikorskiego z 14 lutego 1942 r.). Jej zadaniem było wcielenie w swoje szeregi organizacji wojskowych bądź wojskowych formacji partii politycznych¹⁶.

Zadaniem Polskiego Państwa Podziemnego było prowadzenie walki zbrojnej i walki konspiracyjnej przeciw Rzeszy. Organami Komendy Głównej AK było Kierownictwo Walki Konspiracyjnej i Kierownictwo Walki Podziemnej. 5 lipca 1943 r. połączono Kierownictwo Walki Cywilnej z Kierownictwem Walki Konspiracyjnej. Z nich powstało Kierownictwo Walki Podziemnej (decyzja Delegata Rządu i Komendanta Głównego)¹⁷. Jego celem było prowadzenie zdecydowanych działań wobec okupanta, partyzantki radzieckiej oraz Polaków współpracujących z ZSRR (podziemie lewicowe). Z początkiem 1944 r. polscy komuniści rozpoczęli tworzenie struktur, które miały funkcjonować po wojnie. Na te plany zareagował Delegat Rządu w Warszawie i krajowa Reprezentacja Polityczna (9 stycznia 1944 r.), przekształcona w Radę Jedności Narodowej. W radzie zasiadało 17 członków: trzech ze Stronnictwa Narodowego, trzech ze Stronnictwa Ludowego, trzech z PPS-WRN i trzech ze Stronnictwa Pracy oraz po jednym z mniej znaczących partii. RJN stanowiła namiastkę polskiego parlamentu, jako organ doradczy i opiniodawczy stała przy Delegacie Rządu. O funkcjonowaniu RJN stanowiła deklaracja programowa *O co walczy naród Polski* z 15 marca 1944 r. Rada Ministrów RP 23 stycznia 1944 r. (decyzja antydatowana na 1943 r.) ogłosiła Delegata Rządu ministrem i wicepremierem. Prezydent RP zatwierdził decyzję 16 kwietnia 1944 r. Z tej nominacji obok delegata – wicepremiera powstała Tymczasowa Administracja Rządowa. Władze polskie za cel postawiły sobie odbudowanie demokratycznej, suwerennej Rzeczypospolitej z silną władzą. By mogło się to ziścić, Niemcy musiały zostać pokonane, a zbrodniarze należycie osądzeni.

Przedstawiciele Polskiej Partii Robotniczej utworzyli Krajową Radę Narodową (na jej czele stał Bolesław Bierut). Organizacja ta nie uznawała legalnej władzy w Londynie, preferowała zaciętą walkę z Niemcami, nie licząc się z represjami okupanta, i dążyła do utworzenia rządu tymczasowego bez władz londyńskich i krajowych. Ich plan gospodarczy zakładał nacjonalizację przemysłu oraz reformę rolną, wyznaczenie nowych granic po wojnie i przyjaźń ze Związkiem Radzieckim. Ich zapleczem

¹⁶ Zob. S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 44-45.

¹⁷ *Ibidem*, s. 46.

zbrojnym była Armia Ludowa (AL), wcześniej – do 1 stycznia 1944 r. – Gwardia Ludowa (GL). Dowódcą AL został gen. Michał Rola-Żymierski. Od 21 lipca 1944 r. funkcjonował Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN).

Polskie Państwo Podziemne w ramach akcji „Burza” w lipcu 1944 r. zdecydowało o ujawnieniu swej działalności na terenach wschodnich, wyswobodzanych przez wojska radzieckie. Plan ten nie mógł zostać spełniony, gdyż na terenach wolnych od Niemców wojska radzieckie przejmowały władzę i likwidowały struktury Polskiego Państwa Podziemnego. Na zachodzie to samo robił PKWN¹⁸, będący załącznikiem nowego polskiego rządu i ściśle współpracujący ze Związkiem Radzieckim. Na czele PKWN stał Edward Osóbka-Morawski. Z armii polskiej i AL utworzył Ludowe Wojsko Polskie. PKWN zawarł bezprawnie porozumienie ze Związkiem Radzieckim, co zostało oficjalnie potwierdzone w Chełmie 27 lipca 1944 r. Jako władza krajowa PKWN rzekł się wszelkich praw do wschodnich granic Rzeczypospolitej. Sowieci ze swej strony uznali PKWN za oficjalną polską władzę. Z powodu ingerencji Związku Radzieckiego w Polsce istniały dwa ośrodki legalnej władzy. Pierwszym była Delegatura Rządu na Kraj z Krajową Radą Ministrów i Armią Krajową wspieraną przez polski rząd na wychodźstwie i znacznie większą część polskiego społeczeństwa. Drugim, nielegalnym z punktu widzenia polskiego prawa – PKWN z Krajową Radą Narodową z ramienia Kremla i minimalnym poparciem rodaków.

Powstanie w stolicy wybuchło z rozkazu gen. Komorowskiego (następcy gen. Roweckiego) 1 sierpnia 1944 r. Jego celem było wyswobodzenie Warszawy spod władzy Niemców. Pomimo wysiłków i dużych strat w ludziach nie udało się utrzymać miasta, obrońcy skapitulowali 2 października 1944 r. Powstańcom brakowało wszystkiego, od broni i leków po żywność. Osamotnieni w walce, wytrwali 63 dramatyczne dni. Zginęło ponad 17 tys. żołnierzy AK i ok. 3,5 tys. żołnierzy polskiej dywizji im. Tadeusza Kościuszki (na Pradze). Największe straty ponieśli cywile. Po kapitulacji żołnierze AK z Komendantem Głównym, gen. Komorowskim trafili do obozów dla jeńców, a ludność cywilna na roboty do III Rzeszy. Delegat Rządu opuścił miasto z cywilami. Ostatnim dowódcą AK został gen. Leopold Okulicki (ps. „Niedźwiadek”). Oficjalnie został mianowany przez rząd w Londynie 21 grudnia 1944 r. Swoje obowiązki sprawował do 19 stycznia 1945 r. Po klęsce powstania RJN oraz Delegat Rządu funk-

18 Ibidem, s. 48.

cjonowali dalej. Komenda Główna AK miała siedzibę najpierw w Częstochowie, następnie w Krakowie, by ostatecznie przenieść się do Piotrkowa Trybunalskiego. Dotyczyło to Delegata Rządu i przewodniczącego RJN. Mniej ważne komórki organizacyjne Delegatury i pracownicy Rady znajdowali się pod Warszawą.

Oddziały AK nie poddawały się łatwo i wciąż prowadziły walkę. Sowieci jednak posuwali się coraz dalej, trzymając w swoich rękach większość kraju. Krajowa Rada Narodowa 31 grudnia 1944 r. utworzyła Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej. Premierem wybrano Edwarda Osóbkę-Morawskiego, jego zastępcami zostali Władysław Gomułka i Stanisław Janusz. Ich władza rozwijała się mimo protestów rządu w Londynie. Konferencja w Jałcie (luty 1945 r.) zgasiła wszelkie nadzieje. Granice kraju przesunięto na zachód, opierając je na granicach naturalnych (Odra, Nysa Łużycka), na wschodzie – na linii Bugu (tzw. linia Curzona). 28 czerwca 1945 r. Rząd Tymczasowy RP przemianowano na Polski Rząd Tymczasowy Jedności Narodowej. Premierem ponownie został Edward Osóbka-Morawski, wicepremierami Stanisław Mikołajczyk – z ramienia rządu londyńskiego i Władysław Gomułka. Dowódcą wojskowym został ponownie gen. M. Rola-Żymierski, policji i spraw wewnętrznych – A. Radkiewicz, zaś przemysłu – Hilary Minc.

W ślad za armią sowiecką jak cień podążały NKWD (Ludowy Komisarjat Spraw Wewnętrznych ZSRR) i polska bezpieka, rozpoczynając szereg aresztowań i wywózkę żołnierzy AK daleko na wschód. W wyniku takiego obrotu sprawy gen. Okulicki 19 stycznia 1945 r. wydał rozkaz zwalniania żołnierzy Armii Krajowej z przysięgi, tym samym rozwiązując ją. Na potwierdzenie tego rozkazu prezydent Władysław Raczkiewicz 8 lutego 1945 r. wygłosił pożegnalne przemówienie¹⁹. Po rozwiązaniu AK zawiązała się organizacja „NIE”, którą dowodził gen. Emil Fieldorf ps. „Nil”.

28 marca 1945 r. NKWD aresztowało w Pruszkowie 15 przywódców polskiego podziemia. Stanowiło to kulminacyjny moment sowieckiej polityki zwalczania polskich aspiracji niepodległościowych w latach II wojny światowej. Wpisywało się w ciąg działań, które miały zapewnić Związkowi Sowieckiemu dominację w powojennej Rzeczypospolitej. Porwanych Polaków przewieziono do więzienia na Łubiance. Tam dołączył do nich, jako 16., Aleksander Zwierzyński. Aresztowania spowodowały dezorganizację władz w Polsce. Kraj został ogarnięty przez wszechobecny terror, na wsiach bezpieka i NKWD dopuszczały się masowych

¹⁹ Zob. S. Korboński, *op. cit.*, s. 215.

zbrodni. Szerzyły się aresztowania inteligencji: arystokratów, osób związanych z ugrupowaniami politycznymi, PCK i RGO. Z powodu aresztowania Delegata Rządu Jankowskiego przedstawiciele RJN i KRM 27 marca 1945 r. wybrali S. Korbońskiego jako p.o. delegata. Na spotkaniach 16 i 24 kwietnia zdecydowali o ponownym sformułowaniu RJN w mniejszym składzie. Następcą gen. Okulickiego został płk Jan Rzepecki, nie jako Komendant Główny AK, a jako Delegat Sił Zbrojnych na Kraj (depesza z 13 maja 1945 r.)²⁰. Aresztowanie gen. Fieldorfa spowodowało rozwiązanie organizacji „NIE”. 3 maja członkowie RJN ukonstytuowali Komisję Główną RJN. Natomiast 28 maja delegat Korboński zrzekł się swojej funkcji.

18 czerwca Sowieci rozpoczęli w Moskwie pokazowy proces 16 przywódców polskiego podziemia. Finał miał miejsce 21 czerwca 1945 r. i zakończył się wyrokami:

- gen. Okulicki – 10 lat;
- delegat Jankowski – 8 lat;
- Bień i Jasiukiewicz – po 5 lat;
- Pużak – 1,5 roku;
- Bagiński – 1 rok;
- Zwierzyński – 8 miesięcy;
- Czarnowski – 6 miesięcy;
- Chaciński, Mierzwa, Stypułkowski i Urbański – po 4 miesiące;
- Michałowski, Kobyłański i Stemler – uniewinnieni;
- Pajdak został wyłączony ze sprawy przez chorobę²¹.

W związku z uznaniem przez zachodnich sojuszników Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej władze w Londynie utraciły swoje znaczenie na arenie międzynarodowej polityki. RJN rozwiązała się 1 maja 1945 r. Ostatnią odezwą był dokument z 1 lipca 1945 r. *Do Narodu Polskiego i Narodów Zjednoczonych*.

Tajne nauczanie

Ważną częścią Polskiego Państwa Podziemnego było tajne nauczanie. Na terenach włączonych do Rzeszy polskie szkoły zlikwidowano, a w Generalnym Gubernatorstwie funkcjonowały tylko te o niskim poziomie (szkoły średnie i wyższe zamknięto). Według polityki okupanta miały

²⁰ Zob. Ibidem, s. 229.

²¹ Ibidem, s. 238.

istnieć tylko szkoły podstawowe i zawodowe (rzemieślnicze lub handlowe I stopnia, trzyletnie). Szkoły te miały dostarczać wykwalifikowanych robotników do fabryk, na niższe stanowiska. Program nauki był bardzo okrojony, zabroniono nauczania historii, geografii i literatury polskiej. O jedną trzecią zmniejszono kadre nauczycielską (1940 r.).

Rodzaje oficjalnych szkół w czasie wojny:

- Berufsschulen – dawne gimnazjum (trzyletnia szkoła rzemieślnicza, handlowa I st.);
- Technische Fachschulen – dawne liceum (szkoła techniczna II st.);
- Berufspfichtschulen – dawna szkoła zawodowa kształcąca;
- Werkschulen – szkoła fabryczna w przemyśle zbrojeniowym²².

Władze Generalnego Gubernatorstwa zakazały również sprzedaży przedwojennych podręczników, a 19 grudnia 1939 r. wprowadziły rozporządzenie, na podstawie którego kierownicy placówek oświatowych mieli zebrać wśród uczniów podręczniki do zakazanych przedmiotów. Zamiast podręczników do edukacji uczniów klas od III do VII wykorzystywano czasopismo „Ster”. W młodszych używano „Małego Steru” („podręcznik” redagował od maja 1940 r. Feliks Burdecki).

Szkoły rzemieślnicze i handlowe pod okupacją miały na celu przygotowanie do praktycznego zawodu, jak szewc czy krawiec. Istniały również szkoły techniczne o trochę wyższym poziomie, niekiedy organizowano kursy doszkalające i zawodowe. Z powodu rozbudowanych działań wojennych Niemcy poszli na ustępstwo i wyrazili zgodę na funkcjonowanie dwuletniej Państwowej Wyższej Szkoły Technicznej we Lwowie (Staatliche Höhere Technische Fachschule Lwów).

Szkoły pod niemiecką kontrolą były przykrywką dla tajnego nauczania. Jesienią 1939 r. powstała Tajna Organizacja Oświatowa, utworzona z inicjatywy działaczy Związku Nauczycielstwa Polskiego. Dzięki władzom Związku Walki Zbrojnej utworzono Komisję Oświecenia Publicznego. W 1940 r. powstał Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj, na czele z Czesławem Wycechem (1940–1945).

System tajnego nauczania zyskał aprobatę rządu w Londynie. Był jedną z form walki z okupantem. Tajne nauczanie miało taki wydźwięk jak akcje zbrojne – nie pozwalało zatracić poczucia godności i dumy z przynależności do Polski (kształtowało ducha patriotyzmu u młodych

²² Zob. W. Głębocki, K. Móraski, *Kultura walcząca 1939-1945. Z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji*, Warszawa 1979; P. Matusiak, *Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939-1945*, Siedlce 1997, s. 46-67.

Polaków). Dostęp do wiedzy był priorytetem, ponieważ zdawano sobie sprawę, że naród, który nie zachowa swojego dziedzictwa, nie przetrwa. Dlatego wiele środowisk starało się, by młodzi konspiratorzy mogli zdobywać prawdziwą wiedzę. Nauczaniem zajmowała się inteligencja. Na wsiach uczyło się znacznie więcej młodzieży niż przed wojną. Konspiracyjna edukacja kwitła w Generalnym Gubernatorstwie, głównie w dużych miastach, jak Warszawa, Kraków czy Lublin. Zajęcia odbywały się w domach prywatnych, w grupach do sześciu osób. Na tajnych kompletach dla dzieci uczono przedmiotów zakazanych przez okupanta. Dla starszych uczniów wprowadzono przedwojenny program nauki. Za uczestnictwo w nielegalnych zajęciach groziło więzienie lub wywózka do obozu. Mimo zagrożenia konspiracyjna działalność przetrwała. Szkoły wyższe oraz licea kryły się za sztyldami dozwolonych szkół zawodowych drugiego stopnia. Sami Niemcy nieświadomie ułatwiali pracę konspiratorom, zezwalając na tworzenie nowych szkół zawodowych. Pod ich przykrywką tętniło drugie życie szkolne – polskie.

Tajne wyższe szkolnictwo tworzyły uczelnie:

- Akademia Medyczna Wydział Lekarski Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego jako Prywatna Szkoła Pomocniczego Personelu Zawodowego;
- Politechnika Warszawska jako Szkoła Kreślarska i Kurs Rysunku Technicznego. Miała 3000 studentów, z czego 186 zostało inżynierami, 18 doktorami, a 14 zrobiło habilitację;
- Polskie Konserwatorium Muzyczne;
- Szkoła Główna Handlowa;
- Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego jako Zawodowa Szkoła Rolnicza i Prywatna Szkoła Rybacka;
- Uniwersytet Ziemi Zachodnich w Warszawie;
- Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie jako Szkoła Górniczo-Miernicza w Krakowie;
- Uniwersytet Jagielloński w Krakowie;
- Uniwersytet Stefana Batorego przeniesiony z Wilna do Warszawy;
- Uniwersytet Jana Kazimierza przeniesiony ze Lwowa do Warszawy;
- Wolna Wszechnica Polska w Warszawie jako Kursy Towarzystwa Naukowego;
- Uniwersytet Warszawski (październik 1940 r.) prowadził wydział humanistyczny, matematyczno-przyrodniczy, teologię katolicką, prawo i medycynę. Do końca okupacji miał 3700 studentów (64 obroniło magisterkę, a 7 doktorat);

- Państwowy Instytut Sztuki Teatralnej w Warszawie;
- Instytut Pedagogiczny ZNP w Krakowie;
- Politechnika Lwowska jako Staatliche Technische Fachkurse Lemberg – kurs techniczny;
- Staatliche Medizinisch-Naturwissenschaftliche Fachkurse Lemberg – dla medycyny i farmacji;
- Staatliche Tierärztliche Fachkurse Lemberg – dla weterynarii²³.

W samej Warszawie działało 2 tys. profesorów i nauczycieli. Podczas wojny liczba studentów wynosiła około 10 tys., uczniów szkół średnich – 50 tys., dzieci w szkołach podstawowych – 1,5 mln. Maturę zdało około 6,5 tys. uczniów. W obliczu założonego z góry planu wyniszczenia narodu polskiego i przekształcenia go w upodlonych niewolników Polacy nie poddali się i utrzymali swój dziejowy dorobek. Ta forma oporu, stosowana na tak dużą skalę, była w Europie czymś niespotykanym.

Polski rząd na emigracji

Wobec agresji Niemiec na Polskę 1 września 1939 r. i napaści Związku Radzieckiego 17 września 1939 r. władze Rzeczypospolitej nie miały innej możliwości, jak przenieść siedzibę poza granice kraju, by uniknąć niewoli i wymuszonej kapitulacji. Do Rumunii ewakuowano złoto Banku Polskiego oraz część rządowych dokumentów. Do Lublina przeniesiono ministerstwa, Sejm i Senat. Francuski ambasador Leon Noël zaproponował wiceministrowi spraw zagranicznych Janowi Szembekowi ewakuację rządu polskiego do Francji przez Rumunię. Polskie władze liczyły na prawo eksterytorialnego pobytu. W imieniu króla Karola II, Vasile Grigocea odpowiedział przychylnie na prośbę Polaków, lecz zastrzegł, by był to przejazd nieoficjalny²⁴. Polskie władze nie były świadome, że 11 września niemiecki dyplomata Wilhelm Fabricius wymusił deklarację, w której Rumunia zobowiązała się internować polskie władze, łącznie z armią, gdy przekroczą jej granice.

W nocy z 17 na 18 września polski rząd przekroczył granice w Kutchach zgodnie z V konwencją haską oraz układem o wzajemnej pomocy (w razie napaści Związku Radzieckiego) między Polską a Rumunią z 3 marca 1921 r. Pod naciskiem ZSRR, Francji i Niemiec Rumuni złamali

23 R. Szewalski, *Politechnika Lwowska w latach wojny i okupacji (1939-1945)*, [w:] *Lwowskie środowisko naukowe w latach 1939-1945*, Warszawa 1991, s. 7-27.

24 *Ostatni miesiąc ostatniego Rządu II RP*, [w:] *II wojna światowa Rząd Emigracyjny*, t. 9, red. K. Kunicki, Warszawa 2009, s. 12.

umowę z Polską i żądali od przybyłych zrzeczenia się władzy. Gdy Polacy odmówili, zostali internowani i skierowani do Slanicy. Prezydenta Ignacego Mościckiego odizolowano w Bicz, a marszałka Rydza-Śmigłego umieszczono w Krajowej. Z prawa przejazdu skorzystali natomiast opozycyjni politycy, którzy od początku września domagali się utworzenia rządu koalicyjnego. Cieszyli się poparciem ambasadora Noëla, który od kilku lat starał się o zmianę ekipy rządzącej Polską. Prezydent RP zgodnie z art. 24 ust. 1 i 2 Konstytucji z 1935 r. mógł mianować swego następcę w czasie wojny, i z tego prawa skorzystał. 25 września mianował nim gen. Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego (zarządzenie antydatowano na 17 września). Podobnie uczynił marszałek, zrzekając się 27 września urzędu Naczelnego Wodza i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych. Wybór Wieniawy-Długoszowskiego był nie na rękę Francji oraz przedstawicielom partii w Paryżu, dlatego prezydent Mościcki był zmuszony anulować swoją decyzję (wskutek szantażu). Gen. Wieniawa-Długoszowski zrzekł się urzędu.

Decyzję byłego prezydenta Ignacego Mościckiego ogłoszono 29 września. Nowym prezydentem został Władysław Raczkiewicz, popierany przez Francję i Wielką Brytanię. Swój urząd objął 30 września 1939 r., w tym samym dniu został zdymisjonowany stary rząd premiera Felicjana Sławoja Składkowskiego. 7 listopada Naczelnym Wodzem i Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych został gen. Władysław Sikorski, który utworzył nowy rząd emigracyjny.

Tabela 1. Skład Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie 30 września 1939 r. – 18 lipca 1940 r.

Rząd w Paryżu 30 września 1939 r. – 18 lipca 1940 r.		
prezes Rady Ministrów	gen. dyw. Władysław Sikorski	30 IX 1939 – 4 VII 1943
minister ds. wojskowych	gen. dyw. Władysław Sikorski	30 IX 1939 – 26 IX 1942
minister sprawiedliwości	gen. dyw. Władysław Sikorski	30 IX 1939 – 18 VII 1940
Generalny Inspektor Sił Zbrojnych	gen. dyw. Władysław Sikorski	7 XI 1939 – 4 VII 1943
wicepremier i minister bez teki	prof. Stanisław Stroński	9 XII 1939 – 18 VII 1940
minister spraw zagranicznych	August Zaleski	30 IX 1939 – 18 VII 1940

minister skarbu	płk Adam Koc Henryk Strasburger	30 IX 1939 – 9 XII 1939 9 XII 1939 – 18 VII 1940
minister przemysłu i handlu	Henryk Strasburger	9 IX 1939 – 18 VII 1940
minister pracy i opieki społecznej	Jan Stańczyk	2 X 1939 – 24 XI 1940
minister bez teki	gen. Józef Haller	3 X 1939 – 9 XII 1940
minister bez teki	Aleksander Ładoś	3 X 1939 – 7 XII 1939
minister bez teki	Marian Seyda	16 X 1939 – 18 VII 1940
minister bez teki	Stanisław Kot	7 XII 1939 – 18 VII 1940
minister bez teki	gen. Kazimierz Sosnkowski	16 X 1939 – 18 VII 1940

W ten sposób zachowano ciągłość władzy państwowej, która – mimo deklaracji III Rzeszy i ZSRR (traktat o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 r.) – została uznana przez inne państwa. Siedziba polskich władz znajdowała się w Paryżu, w hotelu Regina, od 22 listopada 1939 r. – w Agnes, miasteczku pod Paryżem. Po upadku Francji polskie władze ewakuowały się do Londynu (na zaproszenie premiera Winstona Churchilla).

Generał Sosnkowski kierował pracami Komitetu Ministrów dla Spraw Kraju (utworzonego 13 listopada). Wydał instrukcję o utworzeniu Związku Walki Zbrojnej (w miejsce Służby Zwycięstwu Polski) – organizacji ponadpolitycznej, która w dogodnym momencie miała rozpocząć walkę o wolną Polskę. 10 października powołano specjalną komisję do ustalenia przyczyn ostatnich wydarzeń, na czele z gen. Hallerem. Gdy 11 października do Paryża przybył gen. Sosnkowski, prezydent Raczkiewicz mianował go swoim następcą, gdyby zaszła taka potrzeba (prezydent chorował na białaczkę). Prezydent powołał Radę Narodową Rzeczypospolitej (9 grudnia), która była organem doradczym. Składała się z 22 członków, na czele z Ignacym Paderewskim. Wiceprezesami zostali: Tadeusz Bielecki, Stanisław Mikołajczyk i Herman Lieberman²⁵.

18 grudnia 1939 r. gen. Sikorski ogłosił swój program. Widział przyszłość Polski jako państwa demokratycznego, rządzonego przez przedstawicieli wybranych w wolnych wyborach. Według gen. Sikorskiego rolnictwo wymagało zreformowania, miał też plany na zlikwidowanie bezrobocia.

1 lutego 1940 r. działalność rozpoczęła Najwyższa Izba Kontroli z Tadeuszem Tomaszewskim na czele. Był to czas tworzenia urzędów cywilnych poza granicami. Jednym z najważniejszych zadań rządu RP

²⁵ *Rząd nadziei narodowych, [w:] II wojna światowa Rząd Emigracyjny*, t. 9, red. K. Kunicki, s. 26.

było rozbudowanie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Polskie władze podpisały umowy z Brytyjczykami i Francuzami, w planach było utworzenie 100-tysięcznej polskiej armii. Ostatecznie, po kapitulacji Francji 22 czerwca 1940 r., polski rząd ewakuował się do Londynu.

Tabela 2. Skład pierwszego rządu londyńskiego 18-19 lipca 1940 r.

Rząd RP w Londynie 18-19 lipca 1940 r.	
prezes Rady Ministrów	August Zaleski
minister spraw zagranicznych	August Zaleski
minister spraw wojskowych	gen. dyw. Władysław Sikorski
minister skarbu	Henryk Strasburger
minister przemysłu i handlu	Henryk Strasburger
minister opieki społecznej	Jan Stańczyk
minister bez teki	gen. Kazimierz Sosnkowski
minister bez teki	Marian Seyda
minister bez teki	Stanisław Kot

Przybycie polskich żołnierzy oraz polskich władz do Londynu spowodowało uregulowanie statusu armii polskiej na Wyspach. 5 sierpnia 1940 r. podpisano umowę między Polską a Wielką Brytanią. Po pośpiesznej ewakuacji z okupowanej Francji przeciwnicy gen. Sikorskiego wysunęli zarzuty, że nie był obiektywny w stosunku do Francuzów, że zaprzepaścił złoto oraz poświęcił wielu żołnierzy. Z tego powodu został zdymisjonowany 18 lipca 1940 r. Sikorskiego zastąpił August Zaleski. Taki wybór nie przypadł do gustu Brytyjczykom i partiom politycznym, dlatego prezydent Raczkiewicz zdymisjonował Zaleskiego i ponownie powołał gen. Sikorskiego.

Tabela 3. Skład drugiego rządu londyńskiego 19 lipca 1940 – 4 lipca 1943

Rząd RP w Londynie 19 lipca 1940 r. – 4 lipca 1943 r.		
prezes Rady Ministrów	gen. broni Władysław Sikorski	19 VII 1940 – 4 VII 1943
minister obrony narodowej	gen. broni Władysław Sikorski	19 VII 1940 – 26 IX 1943
minister spraw zagranicznych	gen. dywizji Marian Kukiel August Zaleski	26 IX 1942 – 4 VII 1943 19 VII 1940 – 28 VII 1941
	Edward Raczyński	28 VII 1941 – 4 VII 1943

minister sprawiedliwości	Marian Seyda	19 VII 1940 – 28 VIII 1941
	Herman Liesberman	21 IX 1941 – 3 IX 1942
	Karol Popiel	30 X 1941– 21 I 1943
	Wacław Komaranicki	21 I 1943 – 4 VII 1943
minister skarbu, przemysłu i handlu	Henryk Strasburger	19 VII 1940 – 5 VI 1942
	Jan Kwapiński	5 VI 1942 – 28 VII 1942
minister skarbu, przemysłu, handlu i żeglugi	Jan Kwapiński	28 VII 1942 – 4 VII 1943
minister opieki społecznej	Jan Stańczyk	29 VII 1940 – 19 X 1940
minister pracy i opieki społecznej	Jan Stańczyk	19 X 1940 – 4 VII 1943
minister prac kongresowych	Marian Seyda	13 VII 1942 – 4 VII 1943
minister informacji i dokumentacji	Stanisław Stroński	10 X 1940 – 18 III 1943
	Stanisław Kot	18 III 1943 – 4 VII 1943
minister do teki	gen. Kazimierz Sosnkowski	19 VII 1940 – 28 VIII 1941
minister bez teki	gen. Józef Haller	19 VII 1940 – 10 X 1940
minister bez teki	Stanisław Stroński	19 VII 1940 – 10 X 1940
minister bez teki	Stanisław Kot	19 VII 1940 – 10 X 1940

Od jesieni polski rząd starał się podpisać porozumienie z rządem Czechosłowacji na emigracji. 11 października premierzy: Polski gen. Sikorski i Czechosłowacji Edvard Beneš, podpisali deklarację o utworzeniu po wojnie federacji państw środkowoeuropejskich. Brytyjczycy patronowali tej umowie, jednak ich poparcie na wiele się nie zdało. Związek Radziecki oraz czechosłowaccy politycy byli przeciwni jego realizacji. Z końcem 1940 r. rząd RP powołał Delegata Rządu na Kraj. Jako pierwszy został nim Cyryl Ratajski (do września 1942 r.), następnie Jan Piekałkiewicz; do aresztowania przez gestapo w 1943 r. Trzecim delegatem został Jan Stanisław Jankowski, który pełnił tę funkcję do czasu aresztowania przez NKWD w 1945 r. Ostatnim delegatem był Stefan Korboński.

7 kwietnia 1941 r. gen. Sikorski udał się z wizytą do Stanów Zjednoczonych. W Waszyngtonie uzyskał zapewnienie, że w programie pomocy Lend-Lease Act jest miejsce dla Polski. Przedstawiciel polskiego rządu przedstawił prezydentowi USA Franklinowi Delano Rooseveltowi stanowisko Polaków dotyczące powojennych granic (ustalenia z Rygi z 1921 r.):

Po niemieckiej agresji na Związek Radziecki w czerwcu 1941 roku i japońskim ataku na Pearl Harbor w grudniu tego roku Wielka Brytania zyskała dwóch wielkich aliantów. W konsekwencji Sikorski i polski rząd na uchodźstwie tracili na znaczeniu i stali się dla brytyjskich władz jeszcze mniej ważni niż do tej pory. Dla Polski pojawieniem się ZSRR jako głównego alianta miało katastrofalne konsekwencje. Władze polskie zostały zmuszone – nie do współpracy z Rosjanami, a Związek Radziecki z upływem czasu zyskiwał coraz większe możliwości zdominowania powojennej Polski. Rząd brytyjski zaczął z wolna dystansować się wobec polskich aspiracji i nadziei na korzystne dla Polski powojenne rozwiązania²⁶.

30 lipca 1941 r., po rozmowach dyplomatycznych, Naczelnny Wódz gen. Sikorski i ambasador ZSRR Iwan Majski podpisali układ Sikorski – Majski, który:

- unieważniał traktat radziecko-niemiecki z 1939 r.;
- przewidywał amnestię dla Polaków więzionych w gułagach, łagrach, wydaną 12 lipca przez Radę Najwyższą ZSRR;
- umożliwiał utworzenie polskiej armii na obszarze ZSRR.

By zamantestować brak zgody na decyzję gen. Sikorskiego, do dymisji podał się minister spraw zagranicznych August Zaleski. Marian Seyda i gen. Sosnkowski uznali że układ Sikorski – Majski był niekonstytucyjny (nie wymagał ratyfikacji). Nowym ministrem spraw zagranicznych został 3 września Edward Bernard Raczyński. Rozwiązano też Radę Narodową, którą ponownie powołano 3 lutego 1942 r. 4 września do Moskwy przybył ambasador RP prof. Stanisław Kot. Natomiast wcześniej, 14 lipca podpisano kolejną umowę, tym razem dotyczącą utworzenia armii polskiej do walki z Niemcami. Dowódcą armii został gen. Władysław Anders. Jeszcze w grudniu 1941 r. rosyjskie władze wyraziły zgodę na ewakuację 25 tys. polskich żołnierzy do Iraku oraz utworzenie 6 dywizji i formacji pomocniczych. 14 lutego 1942 r. premier gen. Sikorski przekształcił ZWZ w Armię Krajową. Komendantowi Głównemu AK miały podlegać wszystkie organizacje zbrojne uznające rząd na uchodźstwie. To spowodowało rozłam w Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW); część przedstawicieli Stronnictwa Narodowego (Stronnictwo powołało NOW dla przeciwstawienia się wpływom ZWZ – AK) nie uznała rządu w Londynie i utworzyła z Obozem Narodowo-Radykalnym Związek Jaszczurczy Narodowych Sił Zbrojnych. Z końcem 1942 r. w szeregach AK znajdowało się 200 tys. żołnierzy.

26 E. McGilvray, *Polski rząd na uchodźstwie*, Warszawa 2011, s. 84.

Powodem zerwania stosunków dyplomatycznych między Rzeczpospolitą a Związkiem Radzieckim było odkrycie przez stronę niemiecką grobów polskich oficerów w Katyniu. Z 12 na 13 kwietnia 1943 r. Niemcy poinformowali o odkryciu szczątków polskich żołnierzy, tym samym oskarżając o dokonanie zbrodni Sowietów. Strona rosyjska 15 kwietnia oskarżała o zbrodnię Rzeszę Niemiecką. Polacy znaleźli się w trudnej sytuacji, gdy poprosili o zbadanie tej tragicznej sprawy Międzynarodowy Czerwony Krzyż. Rosjanie wykorzystali sytuację i oskarżyli Polskę o współpracę z Niemcami (zbieżność dat polskiego i niemieckiego wniosku)²⁷.

Dopełnieniem tragedii była tajemnicza śmierć gen. Sikorskiego 4 lipca 1943 r. nad Gibraltarem. Nowym Wodzem Naczelnym został 8 lipca gen. Sosnkowski, szefem rządu (wicepremierem i ministrem spraw wewnętrznych) – Stanisław Mikołajczyk (13 lipca).

Tabela 4. Skład rządu londyńskiego w okresie 14 lipca 1943 r. – 24 listopada 1944 r.

Rząd RP w Londynie 14 lipca 1943 r. – 24 listopada 1944 r.	
prezes Rady Ministrów	Stanisław Mikołajczyk
wicepremier, minister przemysłu, handlu i żeglugi	Jan Kwapiński
minister sprawiedliwości	Władysław Banaczyk Wacław Komarnicki
minister spraw zagranicznych	Tadeusz Romer
minister obrony narodowej	gen. dyw. Marian Kukiel
minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego	ks. Zygmunt Kaczyński
minister informacji i dokumentacji	Stanisław Kot
minister opieki społecznej	Jan Stańczyk
minister odbudowy administracji	Karol Popiel
minister prac kongresowych	Marian Seyda
minister bez teki	Henryk Strasburger
minister bez teki	Karol Popiel

Kiedy z okupowanego kraju nadeszły złe wieści, na przełomie roku (31 grudnia 1943 r./ 1 stycznia 1944 r.) komuniści powołali Krajową Radę Narodową. Premier Mikołajczyk nakazał Delegatowi na Kraj Jankowskiemu utworzenie reprezentacji, która stanowiłaby przeciwwagę dla władz komunistycznych oraz była pierwotnym parlamentem. 14 stycznia 1944 r.

²⁷ *Chwilowa odwilż*, [w:] *II wojna światowa Rząd Emigracyjny*, t. 9, red. K. Kunicki, s. 92-93.

w Polsce powstała Rada Jedności Narodowej (RJN)²⁸: *Rząd emigracyjny znalazł się w trudnym położeniu. Naczelnny Wódz generał Sosnkowski dowodził, że Polska już została sprzedana przez aliantów Stalinowi i rząd na uchodźstwie twardo obstając przy swoim stanowisku, nie ma nic do stracenia. Mikołajczyk w imieniu rządu 15 lutego 1944 roku ogłosił uchwałę, w której władze RP wprawdzie odrzucały linię Curzona jako proponowaną wschodnią granicę Polski, ale dopuszczały dyskusję na temat jej przebiegu. Stanowisko rządu RP było jednak dość naiwne, bowiem zakładało, że tymczasowa linia demarkacyjna będzie przebiegała na wschód od Wilna i Lwowa. Uchwała stwierdzała także, że żaden obcy rząd czy polityk nie ma prawa ingerować w skład gabinetu rządu RP*²⁹.

6 sierpnia 1944 r. przebywający w Moskwie premier Mikołajczyk (3 sierpnia został przyjęty przez Stalina) spotkał się z przedstawicielami KRN i PKWN. Bierut proponował Mikołajczykowi cztery teki w 18-osobowym rządzie. Stalin zapewniał o respektowaniu niezawisłości Polski oraz pomocy dla walczącej Warszawy (jeszcze trwało powstanie). W odpowiedzi na utworzenie w Polsce Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), działającego pod polityczną kontrolą Stalina od 22 lipca 1944 roku na obszarze pomiędzy linią Curzona a przesuwającym się frontem radziecko-niemieckim, Mikołajczyk ustanowił Krajową Radę Ministrów z delegatem rządu na kraj Janem Stanisławem Jankowskim na czele w randze wicepremiera³⁰.

Tabela 5. Skład Krajowej Rady Ministrów

Krajowa Rada Ministrów od 27 lipca 1944 r.	
wicepremier	Jan Stanisław Jankowski
minister bez teki	Adam Bień
minister bez teki	Antoni Pajdak
minister bez teki	Stanisław Jasiukowicz

Tabela 6. Skład rządu londyńskiego 29 listopada 1944 r.

Rząd RP w Londynie 29 listopada 1944 r.	
prezes Rady Ministrów	Tomasz Arciszewski
minister pracy i opieki społecznej	Tomasz Arciszewski
minister spraw wewnętrznych	Zygmunt Berezowski
minister spraw zagranicznych	Adam Turnowski
minister obrony narodowej	gen. dyw. Marian Kukiel

28 *Zdradzony przez aliantów, [w:] II wojna światowa Rząd emigracyjny*, t. 9, red. K. Kunicki, s. 106.

29 *Ibidem*, s. 107.

30 *Ibidem*, s. 108.

minister sprawiedliwości	Bronisław Kuśnierz
minister skarbu	Jan Kwapiński
minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego	Władysław Folkierski
minister informacji i dokumentacji	Adam Pragier
minister prac kongresowych	Władysław Folkierski
minister odbudowy administracji publicznej	Stanisław Sopicki
minister przemysłu, handlu i żeglugi	Jan Kwapiński

W reakcji na ustalenia powzięte w Jałcie rząd polski w Londynie (premier Tomasz Arciszewski) wydał oświadczenie, w którym odrzucił postanowienie wielkiej trójki, powzięte bez zgody i udziału polskiego, stwierdzając, że nie obowiązują one ani legalnych władz, ani narodu polskiego (13 lutego 1945 r.). Stanisław Mikołajczyk zaakceptował decyzje Kremla dotyczące przyszłości Polski. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej formalnie powstał 28 czerwca 1945 r.

Tabela 7. Skład Rządu Jedności Narodowej

Rząd Jedności Narodowej	
prezes Rady Ministrów	Edward Osóbka-Morawski
wicepremierzy	Władysław Gomułka i Stanisław Mikołajczyk
resort bezpieczeństwa	Stanisław Radkiewicz
resort wojska	gen. Michał Rola-Żymierski

29 czerwca rząd Arciszewskiego wydał oświadczenie, w którym nie uznał legalności TRJN. Mimo sprzeciwów Polaków Tymczasowa Rada Jedności Narodowej uzyskała uznanie byłych sojuszników Polski. Rząd polski w Londynie utracił znaczenie i stał się zbędny. Nastąpiła nowa komunistyczna polska władza wspierana przez Józefa Stalina.

Sądownictwo Polskiego Państwa Podziemnego

27 września 1939 r. powołano Związek Walki Zbrojnej, z końcem września uznano, że Polskie Państwo Podziemne ma stanowić kontynuację legalnej władzy sprzed okupacji. Aby tak się mogło stać, potrzebny był wymiar sprawiedliwości. Powołano sądy, które miały realizować zasady legalizmu. W efekcie ziemie polskie znalazły się w trzech różnych systemach prawnych: polskim, niemieckim i radzieckim. Problemem na okupowanych ziemiach było to, że z powodu nielegalności okupacji za bez-

prawne uważano narzucenie obcych systemów prawnych i zobowiązano polskich obywateli do stosowania się do przepisów prawa polskiego.

W okresie okupacji polskie sądownictwo utrzymało ograniczony zakres kompetencji. Na ziemiach włączonych do Rzeszy zostało zlikwidowane całkowicie. Na obszarze Generalnego Gubernatorstwa podlegało nadzorowi niemieckich szefów dystryktów. Okupant zachował polskie prawo cywilne, karne, materialne i procesowe, o ile nie pozostawało w sprzeczności z przejęciem władzy przez Rzeszę Niemiecką i wykonywaniem niemieckich zadań wojskowych. Ustanowiono dwa systemy sądów: niemieckie i polskie. Niemieckim sądom podlegały osoby narodowości niemieckiej. Ściagały wszelkie akty przeciw Niemcom i Rzeszy. Sądy polskie były właściwe tylko w sprawach, w których stronami byli Polacy. Niemcy nie zamierzali uczynić z nich organów represji, bowiem stosowano je na ogromną skalę poza strukturami sądowymi.

Struktura organizacyjna polskiego sądownictwa została mocno okrojona – zawieszono działalność Sądu Najwyższego, zlikwidowano sądy pracy oraz sądy administracyjne. Pozostawiono natomiast sądy grodzkie, okręgowe i apelacyjne (w Warszawie, Krakowie, Lublinie i Radomiu). Postępowanie było dwuinstancyjne, jednak niemożliwa była kasacja. Polskie sądy rozpoznawały sprawy w składach przewidzianych w polskich przepisach. Wyroki wydawano *w imieniu prawa*, a nie *w imieniu Rzeczypospolitej*. Podobnie jak przed wojną przy sądach działały prokuratury.

Podstawą prawną do powołania sądów podziemnych była uchwała Komitetu Ministrów dla Spraw Kraju z 16 kwietnia 1940 r., która stanowiła: *Wydawanie wyroków śmierci na prześladowców, zdrajców, szpiegów i prowokatorów należy do kompetencji specjalnych sądów [...]*³¹. *W wykonaniu uchwały została opracowana w maju 1940, przez rząd w Londynie, ustawa o ich ustroju [kodeks] – określająca skład sądu, procedurę i „tryb” wykonywania wyroków. Komplet sędzący składał się z trzech sędziów, z których co najmniej jeden powinien być sędzią, adwokatem, a w ostateczności mieć wykształcenie prawnicze. Rozprawy były tajne. O wezwaniu lub doprowadzeniu oskarżonego decydował przewodniczący, jednak pod warunkiem, że nie groziło to dekonspiracją. Nieobecnego oskarżonego bronił adwokat „z urzędu”. Od wyroku sądu nie przysługiwało odwołanie, jednak musiał być on zatwierdzony przez Delegata Rządu. Sądy orzekały karę śmierci za przestępstwa opisane w art. 99–113 polskiego kodeksu karnego z 1932 r., w ustawach o szpie-*

31 *Armia Krajowa w dokumentach, [w:] Studium Polski Podziemnej, t. 1, Londyn 1970, s. 220-229.*

gostwo i w przywołanym powyżej kodeksie z maja 1940 r.: *Kto dopuszcza się zbrodni zdrady, szpiegostwa, prowokacji, denuncjacji lub nieludzkiego prześladowania i krzywdzenia ludności polskiej – podlega karze śmierci*³².

Na początku stycznia 1940 r. gen. Stefan Rowecki wysłał kurierem do Francji postulatory powołania Sądów Kapturowych na okupacyjnym obszarze. Gen. Sosnowski i gen. Sikorski 2 lutego zatwierdzili postulatory podziemnego sądownictwa³³. Według rządu na wychodźstwie należało utworzyć instancję sądową przy Komendzie Okupacji. Wyroki śmierci miał zatwierdzać Komendant Okupacji i reprezentacja polityczna. Przeciwnik tak nierealnym założeniom zaprotestował gen. Rowecki. 16 kwietnia 1940 r. Komitet dla Spraw Kraju przyjął *Uchwałę w sprawie sądów kapturowych w kraju*. Zgodnie z nią Sądy Kapturowe miały się znajdować przy Komendach Okupacji, okręgach Związku Walki Zbrojnej i Delegacie Rządu. Miały obowiązek sędzić żołnierzy Związku Walki Zbrojnej, te przy delegacie sędziły osoby cywilne. Uchwała ta była prawną podstawą do utworzenia Sądów Kapturowych (SK), co też nastąpiło w maju 1940 r. SK otrzymały kodeks dotyczący wytycznych oraz stosowania przez nie prawa materialnego³⁴. Ustanawiał on sądy jednoinstancyjne. *Było to uzasadnione procedurą, która wykluczała dopuszczalność wnoszenia środków prawnych do ich orzekania i tym samym druga instancja była zbędna*³⁵. Komendant ZWZ (przy którym działały) był z urzędu przewodniczącym Sądu Kapturowego. W skład SK wchodził: sędzia śledczy, prokurator, obrońca i skład orzekający³⁶. Orzekał w trzyosobowym składzie, w obecności prawnika, prokuratora i obrońcy. Sędziowie byli niezawisli. Miejsce popełnienia przestępstwa dla SK nie miało znaczenia, orzekał tam, gdzie przebywał oskarżony. Wszczywał postępowanie także wtedy, gdy czyn zabroniony został dokonany lub ujawniony na ich terenie.

Postępowanie prowadzono w następującym trybie:

- Dochodzeniem zajmował się sędzia śledczy. W ciągu siedmiu dni musiał zebrać wystarczającą liczbę dowodów. Prowadził je tajnie i zaocznie;
- Prokurator wnosił akt oskarżenia;
- Rozprawa, dowody, jak i miejsce oraz czas były tajne ze względów bezpieczeństwa;

32 http://pl.wikipedia.org/wiki/S%C4%85dy_podziemne, [dostęp: 11.09.2019].

33 L. Gondek, *op. cit.*, s. 36.

34 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 282-283.

35 Zob. P.M. Lisiewicz, *op. cit.*, s. 21.

36 *Ibidem*, s. 22.

- Rozprawy toczyły się w godzinach rannych, trwały ok. trzech godzin, łącznie z ogłoszeniem wyroku;
- Sama rozprawa również była tajna i prawie zawsze zaoczna;
- Sąd odbywał tajną naradę o winie oskarżonego, mógł wydać wyrok uniewinniający lub skazujący na śmierć; aby wydać wyrok śmierci, potrzebna była jednomyślność składu;
- W rozprawie nie brał udziału protokółant;
- Przewodniczący głosował ostatni.

Sądy Kapturowe funkcjonowały przez dwa lata, po półtora roku władze krajowe zabiegały o zmianę ich statusu i ustroju, chcąc dostosować je do realiów wojny³⁷. 20 listopada 1941 r. gen. Rowecki zwrócił się z prośbą do Naczelnego Wodza, gen. Sikorskiego o to, by ten zatwierdził zmiany w statucie Sądów Kapturowych³⁸.

Na przełomie 1941 r. i 1942 r. zmodyfikowano ustrój sądów. Powstały wówczas dwa piony:

1. Wojskowe Sądy Specjalne (WSS) dla żołnierzy, także tych, którzy odeszli z formacji wojskowych, wyjątkowo dla cywili: sędziły głównie w przypadkach zdrady, szpiegostwa, denuncjacji; były jednoinstancyjne;
 - wyrok zatwierdzał komendant właściwy ZWZ – AK, niezatwierdzenie wyroku powodowało jego kasację;
 - WSS na wniosek prokuratora mógł zawiesić postępowanie do zakończenia wojny;
 - zlikwidowano sędziego śledczego;
 - wyroki wykonywały jednostki AK.
2. Cywilne Sądy Specjalne (CSS) dla wszystkich pozostałych; sędziły głównie za zbrodnie przeciw narodowi i państwu polskiemu, kolaborację z okupantem, bandytyzm:
 - funkcjonowały od końca 1942 r., podlegały Okręgowym Delegatom Rządu;
 - w lipcu 1942 r. utworzono Kierownictwo Walki Podziemnej, podległe Delegaturze Rządu na Kraj.

Specjalny charakter oznaczał, że sąd miał rozpatrywać tylko sprawy ciężkich przestępstw przeciwko polskiej racji stanu i tylko wtedy, gdy zachodziła konieczność natychmiastowego ukarania sprawcy. Mógł orzekać wyłącznie karę śmierci oraz, według uznania, kary dodatkowe, to

³⁷ Ibidem, s. 38.

³⁸ Zob. S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 283.

jest utratę praw publicznych oraz obywatelskich praw honorowych. Wyroki tych sądów długo pozostawały bez własnych organów egzekucyjnych, korzystały z organów sądów wojskowych (oddziały ZWZ – AK)³⁹.

Do sądenia spraw mniejszej wagi utworzono Komisje Sądzące Walki Podziemnej:

- powoływane przez pełnomocników Okręgowego Delegata Rządu ds. Walki Cywilnej (WC);
- komisje rozpatrywały sprawy obywateli narodowości polskiej, orzekały w składzie trzyosobowym. Członkowie byli niezawisli;
- postępowanie było jednoinstancyjne, zaoczne;
- świadkowie nie byli wzywani, orzekano na podstawie dokumentów, zdjęć. *Powołano je [komisje] do rozpatrywania drobnych wykroczeń przeciwko obowiązującym Polaków zasadom moralności obywatelskiej*⁴⁰.

Utworzenie cywilnego pionu sądownictwa konspiracyjnego, podległego Delegaturze Rządu na Kraj, nastąpiło przeszło dwa lata po utworzeniu pionu wojskowego. Nie wynikało to z opieszałości pionu cywilnego w przedmiocie wymiaru sprawiedliwości. *W rezultacie przez ponad dwa lata pion wojskowy posiadał w swoim ręku dodatkowy atut w postaci sprawowania wyłącznej kontroli nad podziemnymi akcentami życia społecznego*⁴¹. W ten sposób już w 1940 r. narodził się *Kodeks praw i obowiązków dobrego Polaka i obywatela*, zaś na przełomie 1942 i 1943 r. – *Kodeks moralności obywatelskiej*⁴². W *Kodeksie moralności obywatelskiej*, znanym także pod nazwą *Dziesięciu Przykazań*, zawarte były wskazówki dotyczące postępowania etycznego, stworzone przez Departament Sprawiedliwości. Łamanie zawartych w nim nakazów karano infamią, naganą i upomnieniem. Infamia i nagana podlegały upublicznieniu w prasie podziemnej, z podaniem niegodnego czynu. Organ WC wymieniał karę chłosty, strzyżenia włosów za kontakty z Niemcami; tego typu praktyki stosowano głównie na wsi, ze względu na słaby oddźwięk i zrozumienie kar takich, jak infamia czy nagana⁴³.

W kraju istniało około 30 komisji sądowych, które wydały łącznie kilkaset wyroków. [...] Komisje orzekały na podstawie opracowanego dla nich Regulaminu. Działały z reguły w miastach na szczeblu inspektorów AK, w których szczeblach działali delegaci ds. Oporu Społecznego. [...] Tylko w okresie od

39 P. M. Lisiewicz, *op. cit.*, s. 54-56.

40 Ibidem, s. 56.

41 L. Gondek, *op. cit.*, s. 59.

42 P. M. Lisiewicz, *op. cit.*, s. 57.

43 S. Korboński, *op. cit.*, s. 81-82.

1 lutego 1943 r. aż do wybuchu Powstania Warszawskiego prasa warszawska ogłosiła łącznie werdykty Komisji Sądzącej dotyczące 142 osób⁴⁴. Z nich dwa sądy funkcjonowały w Warszawie, obejmując zasięgiem Okręg Warszawa, Polesie oraz Obszar Zachodni. Rola Sądów Specjalnych i Komisji Sądzących wyszła znacznie dalej, niż wymagały tego potrzeby konspiracji i walki podziemnej. Odegrały one także poważną rolę wychowawczą w stosunku do społeczeństwa⁴⁵. Umacniały obywatelską i patriotyczną świadomość i jego opór przeciw okupantom.

Sądy w powstaniu warszawskim

Planowano, że powstanie wybuchnie w całym kraju, dlatego zamierzano utworzyć sądy powstańcze. 28 sierpnia 1944 r. pojawiło się rozporządzenie Krajowej Rady Ministrów o podjęciu czynności przez niezależne sądy i o reaktywowaniu ustroju adwokatury⁴⁶. Sądy Polski Podziemnej mogły rozpocząć w Warszawie jawną działalność⁴⁷. Z rozkazu dowódcy AK (nr 5) z 9 kwietnia 1942 r. zorganizowano sądy wojskowe. Rozkaz dotyczył utworzenia Wojskowych Sądów Specjalnych, te z kolei miały stać się Sądami Wojennymi⁴⁸. Funkcję szefa Służby Sprawiedliwości Okręgu Warszawskiego AK objął kpt. sędzia Władysław Sieroszewski. Jego zastępcą i referentem organizacyjno-personalnym został Witold Majewski. Utworzył on Sądy Specjalne dla Okręgu Warszawskiego, które obejmowały swoim zasięgiem północne Śródmieście. Spontanicznie powstawały też sądy przy oddziałach powstańczych (oficerskie, polowe, wojenne). Zgodnie z rozkazem komendanci obwodów mieli utworzyć Wojskowe Sądy Specjalne. Miały one zająć miejsce luźnych sądów polowych. Powołano w Warszawie siedem Wojskowych Sądów Specjalnych: Śródmieście – Północ, Śródmieście – Południe, Stare Miasto, Żoliborz, Mokotów, Czerniaków, Powiśle (do 4 września 1944 r.).

Jeśli było to możliwe, rozprawy odbywały się publicznie. Oskarżeni mieli prawo do złożenia zeznań oraz wyjaśnień przed sądem. Gdy oskarżony nie był skazany na śmierć, stosowano instytucję zawieszenia postępowania, w poważniejszych przypadkach stosowano areszt tymczasowy. Sądzone, że oswobodzenie miasta to kwestia czasu, a wtedy osadzeni

44 Zob. szerzej: S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 285.

45 P. M. Lisiewicz, *op. cit.*, s. 61.

46 Dz. U. z 17 VII 1944 r., nr 1, poz.1.

47 Zob. P. M. Lisiewicz, *op. cit.*, s. 62.

48 Ibidem, s. 63.

zostaliby przekazani normalnym sądom. Dochodzenia nadzorowali prokuratorzy, prowadziła je zaś żandarmeria Armii Krajowej. Wykonanie wyroków śmierci zatwierdzał Antoni Chruściel; z braku stałej komunikacji jego uprawnienia otrzymali komendanci obwodów. Karę śmierci wykonywano przez zastrzelenie bez świadków. Przy egzekucji uczestniczył prokurator WSS, a jeśli była taka możliwość, to także kapłan⁴⁹. Władze Służb Sprawiedliwości utworzyły sądy wojskowe, które miały stać się sądami wojennymi. Nie wykonano tych założeń ze względu na aliantów, którzy nie chcieli uznać powstańców warszawskich za żołnierzy. Uczynili to dopiero 30 sierpnia 1944 r., gdy wiadomo było, że powstanie upadnie. Po upadku powstania Służba Sprawiedliwości AK wróciła do podziemia lub trafiła do niemieckich obozów dla jeńców wojennych.

Egzekwowanie wyroków przed i po powstaniu

Wykonywaniem wyroków CSS zajmowały się cywilne komórki wykonawcze. Egzekutywa KWC wykonywała wyroki, będąc w dyspozycji okręgowego kierownika. W listopadzie 1942 r. wykielkował plan utworzenia egzekutywy w ruchu ludowym. Komenda główna Batalionów Chłopskich (BCh), opierając się na kodeksie karnym, w liście ogólnym nr 3 z 20 listopada 1942 r. wydała komendantom okręgów rozkaz nakreślający kształt i czas poprowadzenia *akcji kar* (31 grudnia 1942 r. – 15 stycznia 1943 r.) w stosunku do Polaków kolaborujących z okupantem⁵⁰.

Zgodnie z rozkazem tworzone oddziały liczące od czterech do dziesięciu osób, zwane *ekspedycyjnymi*. Po wykonaniu zadania oddziały miały stać się Oddziałami Specjalnymi (OS), a następnie częścią załóg obwodowych. Ich liczba wahała się od 11 do 33 osób. Drużyny te, zwane plutonami, poczynając od stycznia 1943 r. podlegały komendom BCh⁵¹. Oddziały Specjalne jako organy wykonawcze miały przyzwolenie władz państwowych do legalnych działań, a jako oddziały ludowe – także przyzwolenie prostego ludu do wymierzania kar⁵². W maju 1942 r. powstała organizacja specjalnych akcji bojowych „Osa”. Mimo że nieliczna, funkcjonowała na obszarze Generalnego Gubernatorstwa i była podporządkowana komendantowi AK, działając z jego bezpośredniego rozkazu. Pod koniec listopada 1942 r. „Osa” dzieliła się na dwa oddziały: warszaw-

49 Ibidem, s. 64, 69.

50 Zob. L. Gondek, *op. cit.*, s. 68.

51 Ibidem, s. 68.

52 Ibidem, s. 70.

ski i krakowski. W grudniu 1942 r. powstał trzeci – „Zagralin” (dywersja na terenie Rzeszy). Twórcą i przywódcą był ppłk Józef Szajewski.

Organizacja zajmowała się likwidacją znaczących zdrajców i przedstawicieli władzy okupacyjnej⁵³. Informacje o wyrokach publikowano w prasie, np. „Biuletynie Informacyjnym” czy „Rzeczpospolitej Polskiej”. Dotyczyły one osób podlegających karze nagany lub infamii. W przypadku wyroków śmierci informacje pojawiały się zaraz po wykonaniu zadania. Od 1 lutego 1943 r. do momentu wybuchu powstania warszawskiego w prasie pojawiło się 37 wyroków komisji sędzących⁵⁴. Wykonawcy mieli dużą swobodę co do sposobu wykonywania wyroków śmierci (zastrzelenie, otrucie, uduszenie), w dużej mierze zależało to od sytuacji oraz możliwości grupy. Starano się działać po cichu (ciała zakopywano, zatapiano, ewentualnie rozbierano, by nie można było dokonać identyfikacji), aby nie narażać ludności na represje ze strony okupanta. Dopiero podczas powstania warszawskiego egzekucje wykonywano tylko przez rozstrzelanie (rozkaz nr 304/44 z 1 września 1944 r.). Wyroki wymagały, aby zatwierdzał je komendant danego okręgu. Miały być wykonywane przez wytypowane oddziały powstańcze. Zgodnie z wnioskiem szefa Służby Sprawiedliwości Komendant Okręgu Warszawskiego wybrał do tego zadania oddziały specjalne działające przy plutonach żandarmierii⁵⁵. 1 sierpnia 1944 r. oddział specjalny 993/W (W – Wykonawstwo) został przemianowany na kompanię „Zemsta” i wszedł w skład Zgrupowania „Radosław”. Kontrwywiad o kryptonimie 993/W podlegał Komendzie Głównej AK. Wykonywanie wyroków było niepubliczne, uczestniczył przy nich prokurator, a także duchowny, jeśli takie było życzenie skazanego. Wyroki wykonywano na konfidentach, gestapowcach, esesmanach i członkach niemieckich służb bezpieczeństwa. Wyrokami zajmowała się także egzekutywa KWC, która podlegała okręgowemu Kierownikowi Walki Cywilnej. Do oddziałów nie mogli należeć harcerze oraz nieletni⁵⁶.

Struktura organizacyjna Kierownictwa Walki Cywilnej

1. Oddział II A (wywiad ofensywny)
 - 1) Wydział Wywiadu Ofensywnego „Stragan”:
 - Referat Zachód „WW-72”;
 - Referat Wschód „Pralnia”;

53 T. Strzębosz, *Oddziały szturmowe konspiracyjne Warszawy 1939-1944*, Warszawa 1983, s. 57.

54 L. Gondek, *op. cit.*, s. 141.

55 P. M. Lisiewicz, *op. cit.*, s. 68-69.

56 S. Korboński, *op. cit.*, s. 81.

- Generalna Gubernia „Arkadiusz”;
 - 2) Wydział Techniki i Legalizacji „Agaton”.
2. Oddział II B (kontrwywiad)
- 1) Komórka 993/W (oddział bojowy „Wapiennik”);
 - 2) Komórka 997 (wywiady obce);
 - 3) Komórka 998 (łączości);
 - 4) Komórka 999 „Korweta” (lewica).

Delegatura rządu na kraj

Kompetencja Delegata Głównego

Koncepcja Delegatury Krajowej zrodziła się we Francji w lutym 1940 r. Delegat Rządu na Kraj był przedstawicielem Rządu RP na wychodźstwie, a w okupowanym kraju stał na czele Delegatury Rządu na Kraj. Od 1944 r. był również wicepremierem w rządzie RP w Londynie. W stosunku do Politycznego Komitetu Porozumiewawczego i stronnictw kompetencje delegata określiła uchwała Komitetu Ministrów dla Spraw Kraju (KMSK) z 17 kwietnia 1940 r.

Zadania Delegata Rządu na Kraj:

- koordynacja życia politycznego kraju;
- stanowienie pomostu między rządem RP a krajem;
- podejmowanie decyzji dotyczących gospodarki, polityki i społeczeństwa⁵⁷;
- kontrola budżetu Związku Walki Zbrojnej;
- opiniowanie kandydatów na stanowiska w Komendzie Głównej i Komendach Obszarów;
- udzielanie dyrektyw politycznych Komendantowi Komendy Głównej AK.

Współpracę delegata z wojskiem regulowała uchwała KMSK z 16 kwietnia 1940 r. oraz 19 kwietnia 1941 r. W myśl uchwały nastąpił rozdział między wojskiem a polityką. Odtąd ZWZ nie miał prawa ingerować w politykę, była to domena delegata. Udzielał on pomocy przy scalaniu innych jednostek i organizacji wojskowych ze Związkiem Walki Zbrojnej.⁵⁸

⁵⁷ Ibidem, s. 49.

⁵⁸ <http://www.scribd/doc/19358411/Delegatura-Rządu-Na-Kraj>, [dostęp: 19.05.2011].

Zbiorowa Delegatura (ZD) rozwiązała się 13 września 1940 r. wobec sprzeciwu rządu RP, po dwumiesięcznym istnieniu. Zanim to nastąpiło, 26 lipca uchwaliła i wydała *Nakazy chwili*, zawierające wytyczne dla społeczeństwa i będące odezwą do narodu dotyczącą pierwszej rocznicy wybuchu wojny. Po rozwiązaniu ZD agendę przejął tymczasowy delegat J. Skorobohaty-Jakubowski.

W grudniu 1940 r. minister Stanisław Kot wybrał dwóch delegatów: Cyryla Ratajskiego w Generalnym Gubernatorstwie (objął urząd 14 grudnia)⁵⁹ i Adolfa Bnińskiego na terenach wcielonych do Rzeszy⁶⁰. Nieoficjalnym delegatem na terenach zajętych przez Rosjan był Władysław Zych – do momentu aresztowania go. Po aresztowaniu Bnińskiego (26 lipca 1941 r.) delegat Ratajski wyznaczył na jego miejsce Leona Mikołajczyka. Po jego aresztowaniu pozostał tylko Ratajski, jemu podlegały wszystkie delegatury okręgowe (województwa) i powiatowe. Stanał przed trzema zasadniczymi problemami: ułożenia stosunków z Politycznym Komitetem Porozumiewawczym i współpracy z Komendą Główną Związku Walki Zbrojnej oraz budową aparatu Delegatury. Ratajski starał się rozbudować własną administrację. Jesienią 1941 r. rozpoczął się proces uruchamiania delegatur okręgowych. W marcu 1942 r. było ich już 14⁶¹. 5 sierpnia 1942 r. gen. Sikorski odwołał Ratajskiego ze stanowiska delegata. Jego następcą Jan Piekałkiewicz objął funkcję delegata na cały kraj 5 sierpnia 1942 r., formalnie 17 września. Za jego kadencji opracowano *Statut Delegatury*, wysłany następnie, w połowie listopada, do Londynu.

Biuro Prezydialne

Na czele Biura Prezydialnego stał Jerzy Michalewski, który pełnił swoją funkcję do zakończenia kadencji Cyryla Ratajskiego. Po nim urzędowali Jan Domański – za rządów Piekałkiewicza, Stefan Pawłowski i Tadeusz Miklaszewski – przy Jankowskim i Korbońskim⁶². W skład Biura wchodziły następujące komórki: sekretariat, komórka łączności wewnętrznej, komórka szyfrów, komórka łączności radiowej, referat ds. narodowościowych⁶³. Głównym zadaniem Biura Prezydialnego było

59 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 68.

60 Zob. W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na kraj 1940-1945*, Warszawa 1995, s. 39.

61 *Ibidem*, s. 41.

62 S. Korboński, *op. cit.*, s. 50.

63 Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 47.

wspieranie delegata na każdym odcinku jego działalności. Warunki życia pod okupacją narzucały jako pierwszy obowiązek jak najlepsze zakonspirowanie delegata, zapewnienie mu mieszkania, fałszywych dokumentów osobistych, a także zaufanego personelu. W gabinecie mieścił się między innymi Wydział Kontroli Biura pod kryptonimem „Izba”, który używał nazwy Najwyższa Izba Kontroli, co było nawiązaniem do przedwojennej instytucji pod taką nazwą. Izba kontrolowała w specyficzny dla konspiracji sposób finanse DR.

Gabinetowi Delegata Rządu podlegał Komitet Koordynacji Ustawodawczej, którym kierował początkowo Adam Bień. Później Komitet rozbudowano, tworząc Biuro Ustawodawcze na czele z Tadeuszem Szymańskim⁶⁴. Z Biurem Prezydyjnym był także powiązany Doradca Delegata dla Spraw Zagranicznych o kompetencjach określonych przez samą nazwę. Rolę tę spełniał Roman Knoll, były ambasador RP w Berlinie, a po jego ustąpieniu z powodu rozdzwinków z delegatem Jankowskim Tadeusz Chromecki, były urzędnik Ministerstwa Spraw Zagranicznych⁶⁵. W Departamencie utworzono tajną policję państwową, czyli Główny Inspektorat Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa. Inspektorem był ppłk Marian Koziulewski (koniec 1941 r.), jego następcą Stanisław Tabisz. Państwowy Korpus Bezpieczeństwa funkcjonował tylko w Generalnym Gubernatorstwie. Za zadanie miał objęcie władzy administracyjnej i policyjnej w terenie. W ramach Departamentu utworzono Biuro Wschodnie. Jego zadaniem było określenie stosunku polskich władz do ludności litewskiej, białoruskiej i ukraińskiej. Organem Komisji była Rada Narodowościowa. Biuro funkcjonowało do 1944 r.

Obok Biura Wschodniego funkcjonowało Biuro Zachodnie (Biuro Ziem Nowych). Początek jego działalności datuje się na 1940 r., organizatorem był Witold Grott. Kierownikiem Biura został Stanisław Tabaczyński, a od 1942 r. Władysław Czajkowski. Miało za zadanie utworzyć sieć informacyjną, opiekę społeczną, szkolnictwo i łączność⁶⁶.

64 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 78.

65 S. Korboński, *op. cit.*, s. 50.

66 W. Grabowski, *op. cit.*, s. 63-64.

Departamenty

Departament Spraw Wewnętrznych

Dyrektorzy:

- luty 1941 r. – Leopold Rutkowski (zastępcy: do 1942 r. – Jerzy Strowski, od 1942 r. – Waław Jaruszewski);
- lipiec – wrzesień 1944 r. – Kazimierz Bagiński;
- październik 1944 r. – czerwiec 1945 r. – Stefan Korboński.

Departament Spraw Wewnętrznych powstał w lutym 1940 r. Jego zadaniem było zorganizowanie tajnej administracji państwowej na obszarze Polski przedwojennej i kierowanie nią. Został podzielony na wydziały⁶⁷. Ten departament był najaktywniejszy w bieżącym działaniu (wywiad polityczny, polityka, kierowanie aparatem terenowym, przygotowanie do obsadzenia władzy i przygotowanie aktów legislacyjnych). Duże znaczenie miał Wydział Bezpieczeństwa, który czuwał nad bezpieczeństwem organów Delegata Rządu⁶⁸.

Wydziały

1. Wydział Bezpieczeństwa:
 - Oddział Organizacyjno-Inspekcyjny;
 - Oddział Bezpieczeństwa;
 - Oddział Polityczno-Społeczny.
2. Wydział Zabezpieczenia Mienia:
 - Państwowy Korpus Bezpieczeństwa (PKB) i Straży Samorządowych (SS);
 - Referat Żydowski⁶⁹.

Referat Żydowski

Został utworzony w lutym 1943 r. (kierownikiem został Witold Bieńkowski). Reprezentował Delegata Rządu w Radzie Pomocy Żydom „Żegota”. Do głównych zadań referatu należało m.in. finansowanie Rady Pomocy Żydom⁷⁰, rozpatrywanie spraw szantaży, informowanie Londynu o sytu-

67 Ibidem, s. 60.

68 Zob. S. Salmanowicz, *op. cit.*, s. 79.

69 W. Grabowski, *op. cit.*, s. 69-83.

70 Od maja 1943 r. do lutego 1944 r. na pomoc RPŻ przeznaczono 6,25 mln zł.

acji polskich Żydów oraz kontakty z innymi organizacjami żydowskimi⁷¹. Zorganizowano delegatury okręgowe: Warszawa – miasto (Marceli Porowski), Warszawa – województwo (Józef Kwasiborski), Kraków (prof. Jan Jakóbiec), Lublin (Władysław Cholewa, następnie Jan Chmielewski), Radom – Kielce (Stefan Fiszer), Lwów z powiatem tarnopolskim (prof. Franciszek Bujak, prof. Stanisław Kulczyński, doc. Adam Ostrowski), Poznań (Adam Bniński, Jan Wojkiewicz, Marcin Poprawa, Leon Jędrowski), Polesie (Ignacy Barski), Wilno (dr Zygmunt Federowicz, dr Jerzy Dobrzański, Adam Galiński), Nowogródek (Jan Trzeciak), Białystok (Kazimierz Łaszkiwicz, Józef Przybyszewski), Toruń (Antoni Antczak), Katowice (Ignacy Sikora, Jan Lewandowski) oraz Łódź (Piotr Rychlik)⁷².

Departament Informacji i Prasy

Departament Informacji i Prasy utworzono oficjalnie 1 marca 1941 r. Funkcję dyrektora pełnił Stanisław Kauzik⁷³. Ten departament zajmował się zdobywaniem rzetelnych informacji i tworzeniem prasy – organu władz podziemnych. Zorganizował nasłuch audycji radiowych BBC i Głosu Ameryki⁷⁴.

Zastępcami byli: Tadeusz Kobylański, Zbigniew Kunicki, Tadeusz Ocioszyński, Józef Stemler, Zygmunt Wojciechowski.

W skład Departamentu Informacji i Prasy wchodziły: Sekcja Ogólna, Sekcja Informacji i Propagandy, Wydawnictwa Prasowe, Referat Poczty do Rządu, Sekcja Zachodnia, Sekcja Wschodnia, Polskie Radio, Wydawnictwa Książkowe, Drukarnie, Kolportaż, Rada Propagandowa, Komisja Opiniodawcza⁷⁵.

Sekretariat i referat finansowy prowadziła Janina Wichrowska. Departament wydawał dwutygodnik „Rzeczpospolita Polska” (marzec 1941 r. – lipiec 1945 r.). Redaktorem był Franciszek Głowiński⁷⁶. Gazeta zawierała informacje z Kresów, Pomorza, z zagranicy oraz stanowiska Delegata Rządu do konkretnych spraw⁷⁷. Poza tym ukazywały się: „Tygodniowy Biuletyn Radiowy”, „Przegląd Polskiej Prasy Tajnej”, „Życie

71 Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 82-83.

72 S. Korboński, *op. cit.*, s. 51-52.

73 Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 100.

74 Ibidem, s. 53.

75 Ibidem, s. 101-107.

76 S. Korboński, *op. cit.*, s. 54.

77 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 85.

Polityczne Kraju”, „Biuletyn Gospodarczy”, „Biuletyn Kulturalny, Rosja a Polska”⁷⁸.

Departament Oświaty i Kultury

Rozpoczął działalność również w styczniu 1940 r. Na czele stał Czesław Wycech (do marca 1945 r.) Zastępcami byli Antoni Czekalski i Stanisław Tazbir⁷⁹. W tym samym roku powstała Główna Komisja Planowania. Miała opracować akty prawne dla wolnej Polski. W styczniu 1942 r. powstał Sekretariat Generalny. Kierował nim Waław Schayer.

Sekretariat Generalny składał się z:

- Wydziału Organizacyjnego pod kierownictwem Leszeka Klima (sekcja wschodnia, centralna i zachodnia);
- Wydziału Finansowego kierowanego przez Stefana Pogorzelskiego, Stanisława Tynelskiego, Antoniego Konewkę i Wiktora Wienerta;
- Wydziału Walki Cywilnej pod kierownictwem Albina Jakiela;
- Wydziału Sprawozdawczo-Prasowego pod kierownictwem Albina Jakiela i Tomasza Szczechury.

Kierownikiem działu kształcenia i wychowania był Władysław Radwan, a działu kultury i sztuki – Stanisław Lorentz⁸⁰. W nim starano się ratować dziedzictwo artystyczne Polski, a także tworzone bilans strat spowodowanych przez okupanta. Od 1944 r. zaczęło działać Wydawnictwo Towarzystwo Wydawnicze „Załoga”.

Celem departamentu było utworzenie programu tajnego nauczania oraz systemu zdawania egzaminów, a po wojnie opracowanie programu dla nowego szkolnictwa. Do jego zadań należało także finansowanie konspiracyjnej edukacji.

Departament Pracy i Opieki Społecznej

Rozpoczął pracę w kwietniu 1941 r. Dyrektorami departamentu byli kolejno: Jan Stanisław Jankowski, Stefan Mateja (9 sierpnia 1944 r.), Franciszek Białas (12 sierpnia – maj 1945 r.), natomiast zastępcami Waław Szuber i Zbigniew Madeyski⁸¹.

78 W. Grabowski, *op. cit.*, s. 103.

79 Ibidem, s. 113-114.

80 Ibidem, s. 113-114.

81 Ibidem, s. 86.

Departament Pracy i Opieki Społecznej składał się z 11 referatów: Ogólnego (Ogl.), Zatrudnienia (Z), Prawa Pracy (PP), Ustroju Pracy (Ustr.), Ubezpieczeń Społecznych (Ub.), Opieki Społecznej (OS), Opieki Czynnej (OC), Finansowego (Fin.), Legislacyjnego (L), Zdrowia (Zdr.) oraz Organizacyjnego (Org.)⁸².

Do zadań departamentu należało planowanie prac przyszłościowych, m.in. zapobiegania bezrobociu, tworzenie projektów aktów ustawowych, zmiany przepisów ds. związków zawodowych, sądów pracy czy działalności rad pracowniczych oraz tworzenie podwalin przyszłej opieki społecznej⁸³. Departament organizował pomoc dla tajnych uczelni, ich profesorów, świata artystycznego. Szczególnie czynnie wspierał więźniów politycznych i obozów koncentracyjnych, ich rodziny oraz ofiary terroru. Udzielał pomocy rodzinom rozstrzelanych⁸⁴.

Postanie warszawskie spowodowało zwiększenie wydatków departamentu na otoczenie opieką byłych mieszkańców stolicy, wygłodniałych, rannych i często przewlekle chorych. To wymusiło konieczność utworzenia prowizorycznych szpitali. W sumie powstało ich 100. Departament współpracował z Główną Radą Opiekuńczą (GRO) i Polskim Czerwonym Krzyżem⁸⁵. Jego budżet wynosił 30% całej Delegatury Rządu. 27 września 1942 r. Delegatura Rządu powołała Tymczasowy Komitet im. Konrada Żegoty⁸⁶, którego celem była wszechstronna pomoc ludności żydowskiej.

Departament Przemysłu i Handlu

Działał od drugiej połowy 1941 r. pod kierownictwem Bolesława Rutkowskiego. Departament zajmował się polityką okupanta dotyczącą przemysłu i handlu. Sporządził wykazy przemysłowych i handlowych przedsiębiorstw bezprawnie zagarniętych przez Niemców oraz opracował sposoby ich uratowania po okresie okupacji. Szkolił personel, przygotowując go do nowej roli. Tworzył zarządzenia do aktów prawnych koniecznych po zakończeniu wojny⁸⁷. Za zadanie miał również urucho-

82 Ibidem, s. 86-87.

83 Zob. S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 82.

84 S. Korboński, *op. cit.*, s. 58.

85 Ibidem, s. 57.

86 Konrad Żegota to fikcyjna postać literacka wymyślona przez Zofię Kossak-Szczucką.

87 S. Korboński, *op. cit.*, s. 58.

mienie przemysłu spożywczego, lekkiego, morskiego itp. W tym celu sporządził listę potrzebnych surowców.

W skład Departamentu Przemysłu i Handlu wchodziły wydziały: Ogólny, Prawny, Przemysłu Ciężkiego, Przemysłu Lekkiego, Górniczy, Elektrowni, Handlowy, Morski⁸⁸.

Departament Rolnictwa

Funkcjonował na jesieni 1941 r. Funkcję dyrektora pełnił Leonard Witold Maringe, potem Zygmunt Załęski. Zastępcą był Jerzy Załęski⁸⁹. Departament ten opracował projekty polityki państwowej na powojenne czasy. Miał przejąć zaraz po wyzwoleniu zakłady przemysłu spożywczego: cukrownie, młyny, rzeźnie, chłodnie, gorzelnie itp.

Organ ten przygotował plan dotyczący zmian strukturalnych wsi (gospodarstwa poniżej 0,5 ha stanowić miały działki nierolnicze, gospodarstwa od 5 do 10 ha miały zostać upełnorolnione lub wykupione w celu upełnorolnienia, natomiast powyżej 100 ha – miały zostać rozparcelowane).

Departament Rolnictwa utworzył listę zapotrzebowania na produkty żywnościowe i artykuły rolne. Lista trafiła do Londynu w lipcu 1942 r., gdzie miała być wytyczną dla Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Pomocy i Odbudowy (UNRRA). Razem z Departamentem Rolnictwa powołano autonomiczną tajną Dyрекcję Lasów Państwowych (DLP) jako dział lasu. Tym organem zarządzał Teofil Lorkiewicz. Kierownikami Okręgowych Delegatur Rządu zostali: Kazimierz Maciejowski, Władysław Chwalibogowski, Jan Kwasiborski, Jerzy Nowicki, Jan Rutkowski, Eugeniusz Zakrzewski, Alojzy Cysewski, Bronisław Paczyński.

Projekty Dyrekcji Lasów Państwowych przewidywały stworzenie m.in. nowego prawa łowieckiego, przejście administracji lasów państwowych w wolnej Polsce, obrót drewnem, wybranie władz naczelných leśnictwa i leśnej służby ochronnej⁹⁰.

88 W. Grabowski, *op. cit.*, s. 93.

89 Ibidem, s. 90.

90 Ibidem, s. 90-91.

Departament Sprawiedliwości

Został utworzony pod koniec 1941 r. Dyrektorami byli: Leon Nowodworski i Feliks Zadrowski. Zastępcą został Franciszek Bar⁹¹. Departament opracował *Kodeks moralności obywatelskiej*, który tworzył z kodeksem karnym z 1932 r. podstawę odpowiedzialności przed organami polskiego tajnego wymiaru sprawiedliwości⁹². W skład Departamentu Sprawiedliwości wchodziły:

1. Wydział Administracyjny – pod kierownictwem Franciszka Bara; zajmował się ochroną aktów prawnych Polskiego Państwa Podziemnego i aktów prawnych niemieckich oraz ochroną przez zniszczeniem dokumentów notariuszy i komorników (bezpośredni nadzór Okręgowych Delegatów Rządu).
2. Wydział Ustawodawczy – pod kierownictwem Jana Witeckiego i Mieczysława Siewierskiego; przygotowywał dekryty i ustawy, także opiniował projekty przepisów prawnych innych delegatur.
3. Wydział Penitencjarny (więziennictwa) – pod kierownictwem Tadeusza Semadeniego; miał uruchomić więzienia, do których trafiałby więźniowie nadzorowani przez kuratorów apelacyjnych. Więźniowie mieli przez pracę resocjalizować się, a także obniżać koszty swojego utrzymania.
4. Komisja Adwokatury – określała sposób zachowania adwokatów podczas wojny.
5. Komisja Notarialna – zajmowała się wyborem personelu do izb notarialnych⁹³.

Departament Likwidacji Skutków Wojny

Powstał w grudniu 1942 r. Zarządzany był przez: Antoniego Olszewskiego, Bogdana Domoślawnego, Władysława Leśniewskiego oraz Witolda Lisa-Olszewskiego. Najważniejszym zadaniem było rejestrowanie i zestawienie strat spowodowanych przez okupanta, by po pokonaniu Niemców żądać odszkodowania⁹⁴. Stworzył ustawę *O likwidacji majątku niemieckiego*, następnie *O uchyleniu skutków wywłaszczeń i ograniczenia majątkowego* wydanej przez okupanta.

91 Ibidem, s. 83.

92 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 81.

93 Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 85-86.

94 Ibidem, s. 108.

Od roku 1943 Departament Likwidacji Skutków Wojny miał pięć wydziałów: Wydział Zagraniczny, Wydział Prawny, Wydział Strat Kulturalnych, Wydział Odszkodowania w Naturze, Wydział Ziem Zachodnich⁹⁵.

Departament Robót Publicznych i Odbudowy

Funkcjonował od drugiej połowy 1942 r. Dyrektorami byli: Stefan Bryła, Bronisław Ziemięcki, Stanisław Araszekiewicz⁹⁶. Departament zajmował się kompletowaniem danych o zniszczeniach, jakie powstały na okupowanym obszarze podczas działań wojennych. Drugim celem było utworzenie planu odbudowy zniszczeń w miastach, na wsiach, w przedsiębiorstwach, stworzenie nowej sieci dróg publicznych, leśnych itp.⁹⁷ Departament Robót Publicznych i Odbudowy dzielił się na siedem wydziałów: Ogólny, Budowy Miast, Budowy Wsi, Techniczno-Budowlany, Drogowy, Wodny, Prawny⁹⁸.

Departament Obrony Narodowej

Utworzony został po długich pertraktacjach, w listopadzie 1944 r. Dyrektorem został Jerzy Michalewski. Departament był łącznikiem między Delegatem Rządu a Komendantem Komendy Głównej Armii Krajowej – najpierw Jankowskim a gen. Okulickim, a potem Korbońskim a płk. Rzepeckim⁹⁹.

Departament Skarbu

Rozpoczął działalność w 1941 r. Dyrektorami byli: Roman Rybarski, Czesław Klarner, Józef Zajda, zastępcą – Andrzej Marchwiński. Celem było przygotowanie projektu przepisów na pookupacyjne czasy. Departament ten uchwalił nawet budżet Polski po zakończeniu okupacji. Dochody miały wynieść 3,313 mld zł, w tym 1,418 mld zł na administrację, 898 mln zł na zakłady i przedsiębiorstwa, reszta na monopole. Wydatki sięgać miały 5,731 mld zł, w tym 3,515 mld zł zwyczajne i 2,216 mld zł nadzwyczajne¹⁰⁰.

95 Ibidem, s. 96-97.

96 Ibidem, s. 108.

97 S. Korboński, *op. cit.*, s. 59.

98 Zob. W. Grabowski, *op. cit.*, s. 109.

99 S. Korboński, *op. cit.*, s. 60.

100 W. Grabowski, *op. cit.*, s. 91-92.

Departament Komunikacji

Rozpoczął działalność w 1941 r. Dyrektorami byli: Witold Czapski, Jan Dybowski, Stanisław Łaguna. Od 1943 r. departament podlegał wyłącznie dowódcy AK. Miał organizować placówki terenowe, tworzyć projekty aktów prawnych. Departament dzielił się na siedem sekcji: Personalno-Administracyjną, Organizacyjną, Eksploatacyjną, Budowy i Utrzymania Kolei, Mechaniczną, Dróg Kołowych, Dróg wodnych¹⁰¹.

Departament Poczt i Telegrafów

Funkcjonował od początku 1941 r. Jego przedstawicielem był Tadeusz Dziekan. Departament dzielił się na: Dział Ogólno-Administracyjny – Osobowy, Organizacyjno-Prawny, Gospodarczy, Dział Pocztowy – Pocztowy, Komunikacyjny; Dział Techniczny – Urządzeń Stacyjnych, Urządzeń Liniowych, Radio.

Do zadań cywilnych departamentu należało m.in. utrzymanie centrali i okręgów, organizowanie samopomocy dla pracowników poczty oraz opracowanie aktów prawnych. Zadania wojskowe obejmowały: pełną personalizację organu, zorganizowanie poczty polowej, zajęcie budynków i urzędów oraz nietrwale niszczenie urzędów wroga (łącznie)¹⁰².

Zamojszczyzna

Struktury cywilne Delegatury

Pod koniec 1939 r. w Zamościu, w młynie Kahana¹⁰³, zebrali się działacze ludowi. Powołano Tajny Zarząd Stronnictwa Ludowego na powiat zamojski. Przewodniczącym został Jan Denkiewicz, wiceprezesem – Franciszek Skwaryłło, sekretarzem i kierownikiem – Józef Jusia. Po dwóch miesiącach działalności zarząd przekształcono w Powiatową Piątkę Polityczną „Rocha” na powiat zamojski¹⁰⁴. Odbyło się to w lutym 1940 r., podczas tajnego spotkania w Lublinie, przy ul. Sądowej 10. Na tym konspiracyjnym spotkaniu wybrano również komendantkę powiatu zamojskiego Ludo-

101 Ibidem, s. 99.

102 Ibidem, s. 95.

103 Obecnie ul. Młyńska 27.

104 Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), *Spuścizna dr Krzysztofa Czubary, historyka, regionalisty i dziennikarza 1692-2007* (dalej SKCz), sygn. 1: Antoni Wiącek, *Konspiracja Zamojska 1942-1944*, s. 26, mps.

wego Związku Kobiet (LZK) – Marię Gurówną ps. „Wrzos”¹⁰⁵. Podlegała jej organizacja sanitarno-wojskowa Zielony Krzyż¹⁰⁶.

W skład Powiatowej Piątki weszli: Jan Denkiewicz ps. „Powolny” – przewodniczący, Franciszek Skwaryło – wiceprezes, Józef Jusia ps. „Komar” – sekretarz (aresztowany i wywieziony do obozu), inż. Jan Gryn – pierwszy komendant Batalionów Chłopskich, Franciszek Madej ps. „Mrówka”, „Mgła” – trzeci komendant Batalionów Chłopskich¹⁰⁷.

15 marca 1941 r. w Banku „Społem” (ul. Staszica) zaprzysiężono Delegata Rządu Londyńskiego na powiat zamojski – Antoniego Wiącka. Przysięgę przyjął Wojewódzki Delegat Rządu Władysław Cholewa¹⁰⁸. Zakres zadań delegata powiatowego obejmował: administrację miejską i powiatową, służbę zdrowia, szkolnictwo i oświatę pozaszkolną, bezpieczeństwo, organizację konspiracji w wiejskich gminach, prowadzenie kursów spółdzielczych.

W wyniku zawieruchy wojennej Powiatowa Piątka stała się Trójką Polityczną „Rocha”. W jej skład weszli: przewodniczący Jan Denkiewicz ps. „Powolny”, wiceprezes Franciszek Skwaryło i trzeci komendant Batalionów Chłopskich Franciszek Madej ps. „Mrówka”, „Mgła”¹⁰⁹. W niezmiennym składzie dotrwali do wyzwolenia.

Po wyzwoleniu Zamościa 25 lipca 1944 r. Antoni Wiącek ps. „Janusz Sandomierski” – delegat powiatowy polskiego rządu, ujawnił się i objął stanowisko starosty powiatowego. Swoją funkcję sprawował w ratuszu. Nad bezpieczeństwem delegata i miasta czuwał powiatowy Korpus Bezpieczeństwa, policja granatowa (podporządkowana Korpusowi) i oddziały Batalionów Chłopskich Antoniego Bajana ps. „Grom”, Ksawerego Lupy ps. „Bohun” i Aleksandra Sobonia ps. „Wicher”. Następnie dołączyły oddziały AK Wacława Wnukowskiego ps. „Kabel” (koszary)¹¹⁰.

Zastępcą delegata został Jan Witoszka (sędzia), sekretarzem Delegatury – Weronika Dziubińska ps. „Elżbieta Wedecka”, burmistrzem Zamościa – Tadeusz Gajewski, a burmistrzem Szczebrzeszyna – Andrzej Przysada.

Delegat i starosta w jednej osobie zajmował się następującymi zadaniami: powoływał władze miejskie i powiatowe (ponad 200 osób), orga-

105 Ibidem, s. 36.

106 Ibidem, s. 37.

107 Ibidem, s. 27.

108 Ibidem, s. 31.

109 Ibidem, s. 37.

110 APZ, *Zbiór akt Hipolita Koziola 1907-1987, nauczyciela, archiwisty i regionalisty* (dalej: ZaHK), sygn. 6: *Formowanie się władz powiatowych w Zamościu w pierwszych dniach niepodległości.*

nizował komunikację i łączność, powołał 12 wójtów. Ponadto w jego gestii leżały władze oświatowe i szkolne, sąd, policja, szpital, straż pożarna, urząd skarbowy oraz urząd mieszkaniowo-przesiedleńczy.

Trójkę Oświatową tworzyli: Tadeusz Gajewski – przewodniczący, Stanisława Żochowska ps. „Antonina” oraz inspektor szkolny – Adolf Kaźmirowicz ps. „Kazimierz Kazimierowski”¹¹¹. Antoni Wiącek swoją funkcję pełnił 10 dni, następnie wyjechał do Lublina, by objąć tam stanowisko p.o. Delegata Okręgowego. Trwał na stanowisku do czasu rozwiązania Delegatury i powstania Rządu Jedności Narodowej.

Zarządzenie nr 1 Delegata Powiatowego R.P. z 25 lipca 1944 r.

§ 1. *Na podstawie pełnomocnictw, udzielonych mi przez Delegata Rządu Polskiego na Kraj, objąłem obowiązki kierownika władz cywilnych powiatu zamojskiego*

§ 2. *Aż do decyzji Władz Centralnych, wszyscy kierownicy urzędów państwowych i samorządowych, z wyjątkiem wojska, otrzymują ode mnie upoważnienie do prowadzenia urzędów państwowych i samorządowych i podlegają mi służbowo.*

§ 3. *Wszyscy pracownicy urzędów obowiązani są zgłosić się do pracy i podporządkować się wyznaczonym przeze mnie kierownikom.*

§ 4. *Powołałem nową administrację gmin w powiecie, której zadaniem będzie współ z ludnością, natychmiast przystąpić do odbudowy kraju*

§ 5. *Powołałem Urząd Mieszkaniowo-Przesiedleńczy, który regulować będzie sprawy przesiedleń. Jakakolwiek samowola, dochodzenia własnych pretensji jest zabroniona.*

§ 6. *Zakazuje się z mocą natychmiastową wydawanie i rozprzestrzenianie, bez zezwolenia, pism, ulotek, odezw i fotokopii.*

§ 7. *Organizacje konspiracyjne, społeczne, polityczne, oświatowo-kulturalne i zawodowe muszą dopełnić odpowiednich formalności prawnych, dlatego by dalej mogły istnieć i działać według odnośnych przepisów prawa polskiego sprzed 1 września 1939 r.*

§ 8. *Podaje się do wiadomości, iż noszenie broni jest unormowane przepisami prawa polskiego i każdy, kto pragnie posiadać broń, musi się zastosować do odnośnych przepisów prawa. Zarząd Powiatowy – dowództwo – kierownictwo organizacyj konspiracyjnych polskich, działających w porozumieniu z Rządem Pol-*

111 K. Czubara, *Ze spuścizny Hipolita Koziola. Nieznane źródło do dziejów historii najnowszej Zamościa*, „Archiwariusz Zamojski”, t. I: 2002, s. 15-24.

skim, zgłoszą spisy członków, którzy będą mieli prawo nosić broń. W pewnych wypadkach, na podstawie instrukcji Bezpieczeństwa, prawo to może być cofnięte.

§ 9. *Zezwoliłem Burmistrzowi miasta Zamościa na powołanie Milicji Obywatelskiej, celem utrzymania w mieście porządku i bezpieczeństwa.*

§ 10. *Wzywam wszystkich obywateli do bezwzględneho zachowania spokoju i podporządkowania się wydanym zarządzeniom*¹¹².

Powiatowa Rada Narodowa (PRN) w Zamościu swoją siedzibę miała w ratuszu, na pierwszym piętrze, gdzie wprowadziła się 1 sierpnia 1944 r. Po rozwiązaniu delegatury PRN przejęła władzę w powiecie zamojskim¹¹³.

Powiatowy Korpus Bezpieczeństwa (PKB) w Zamościu został wydzielony z Batalionów Chłopskich. Pierwszym komendantem powiatowym został Antoni Pankiewicz ps. „Derwisz” (1942 – marzec 1944). Po wykazaniu, że nie był kompetentny i nie wykonywał prawidłowo swoich obowiązków, został odwołany. Drugim i ostatnim komendantem został 1 kwietnia 1944 r. Feliks Petryk ps. „Kmieć”, „Zagórski”, „Seweryn”. Uporządkował on sprawy w regionie, rozpoczął inspekcje, przygotował szczegółowe instrukcje i raporty o bieżącej sytuacji. Z powodu braków w ludziach trudno było mu skompletować w mieście korpus. Na wsiach PKB składał się z członków Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”. Korpus przetrwał do czasu objęcia przez PKWN administracji powiatu. W Zamościu swoją siedzibę miał przy ul. Kościuszki. Podlegała mu policja granatowa z komendantem mjr. Słowikowskim. PKB zapewniał porządek w mieście oraz odpowiadał za bezpieczeństwo delegata/ starosty.

Referatami w PKB zarządzali kierownicy: Bolesław Luchowski (ref. samorządowy), inż. Ignacy Głogowski (ref. handlowo-przemysłowy), inż. Jan Podolak (ref. rolny), dr Kazimierz Bieńkowski (ref. zdrowia) i Stanisław Michalski (ref. socjalny)¹¹⁴.

Stan II plutonu milicji w Zamościu z 27 lipca 1944 r. przedstawiał się następująco: dowódca plutonu – Feliks Sikora, Michał Ciechanowski, Tadeusz Zastąpiło, Tadeusz Andrzejewski, Adam Mazurek, Jan Dedko, Michał Rorata, Andrzej Gliniany, Edward Chruściński, Grzegorz Mazurek, Marian Jackiewicz, Władysław Pierścionek, Józef Bielak, Józef Janda,

112 A. Wiącek, *10 dni, które nie wstrząsnęły światem*, Warszawa 1977, mps.

113 APZ, ZaHK, sygn. 6, s. 15.

114 K. Czubara, *op. cit.*, s. 19.

Jan Kuryło, Józef Boba¹¹⁵. W Milicji Polskiej w Zamościu było zarejestrowanych 31 szeregowych¹¹⁶.

Inspektorat Zamość Armii Krajowej

Podlegał pod Okręg Lublin AK. Terenowy inspektorat zamojski w 1944 r. dzielił się na cztery obwody¹¹⁷: Biłgoraj, Hrubieszów, Tomaszów Lubelski, Zamość.

W czasie wojny Inspektorat Zamość AK używał następujących kryptonimów: „Żubrówka i 25” (1941 r. – kwiecień/ maj 1942 r.), „Zagrzeb i 60” (kwiecień/ maj 1942 r. – 1 czerwca 1943 r.), „Żoliborz i 110” (1 czerwca 1943 r. – jesień 1943 r.), „660” (jesień 1943 r. – czerwiec 1944 r.), „897” (lipiec 1944 r.)¹¹⁸.

Tabela 7. Skład osobowy Inspektoratu Zamość AK w okresie lipiec 1941 r. – czerwiec 1944 r.

Inspektorat Zamość, lipiec 1941 r. – grudzień 1942 r.		
Funkcja/ stanowisko	Nazwisko/ pseudonim	Data
inspektor rejonowy	Franciszek Żak ps. „Siwy”, „Zuzia”	
zastępca inspektora rejonowego	Władysław Zalewski ps. „Leśnik”	VII/VIII 1941 – VII 1942
adiutant	Stanisław Osuch ps. „Doktor”	
oficer wywiadu i kontrwywiadu	Marian Warda ps. „Polakowski”	od XI 1941
grudzień 1942 r. – czerwiec 1944 r.		
inspektor rejonowy	Edward Markiewicz ps. „Jurand”, „Kalina”	

115 APZ, SKCz, sygn. 1, s. 72.

116 Władysław Januszewski, Piotr Szajnert, Mieczysław Kot, Stanisław Cużytek, Franciszek Stankiewicz, Zygmunt Cużytek, Konstanty Wojciechowski, Władysław Januszewski, Bolesław Podolak, Tadeusz Szajnert, Bolesław Dukla, Jan Jasiński, Hieronim Januszewski, Stefan Paluch, Zygmunt Szulakiewicz, Marian Szajner, Adolf Paluch, Stanisław Kalisiewicz, Wojciech Szajner, Franciszek Cużyk, Jan Fabiański, Jan Paluch, Józef Kłonica, Wilhelm Goździk, Bogusław Derewecki, Jan Kalinowski, Franciszek Kobylas, Franciszek Kawala, Jan Kołcz, Stanisław Mróz, Edward Hajduk. Zob. APZ, SKCz, sygn. 1, s. 72.

117 R. Wnuk (red.), *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944-1956*, Warszawa – Lublin, 2007, s. 114.

118 I. Caban, Z. Mańkowski, *Struktura terytorialna, organizacyjna, obsada personalna oraz kryptonimy lubelskiego okręgu Armii Krajowej*, „Rocznik Lubelski” t. 8, s. 252.

zastępca inspektora rejonowego	Stanisław Prus ps. „Adam”, „Mieczysław Rakoczy”, „Miecz”	II 1943 – V 1943
adiutant	Antoni Radzik ps. „Orkisz”	
kwatermistrz	Wiktor Przyczynek ps. „Bór”	
oficer wywiadu	Jan Grygiel ps. „Ludwik”	od VIII 1943
oficer łączności	Godzisz ps. „Sanok”, Mieczysław Skwarczyński ps. „Leszcz”	do jesieni 1943
szeft Kedywu	Marian Gołębiewski ps. „Irka”	do X 1943
oficer zrzutów	Marek Zamojski ps. „Marek”	
kapelan	ks. Franciszek Kapalski	od 1943 – VII 1944
Inspektorat rejonowy	Stanisław Prus ps. „Adam”	
zastępca inspektora rejonowego	Janusz Pruszkowski ps. „Wacław”	
adiutant	Antoni Radzik ps. „Orkisz”	
oficer wywiadu	Jan Grygiel ps. „Ludwik”, „Grzegorz”	
oficer łączności	Mieczysław Skwarczyński ps. „Leszcz”	
inspektor WSOP	Stefan Jaworski ps. „Czeremcha”	
referent artylerii	Stanisław Książek ps. „Wyrwa”	od VII 1944
kapelan	ks. Franciszek Kapalski ¹¹⁹	

Obwód Zamość był jednostką terytorialną Związku Walki Zbrojnej, a potem Armii Krajowej. Dowódcą w czasie powstania zamojskiego był kpt. Stanisław Prus ps. „Adam”. W czasie wojny obwód Zamość używał kryptonimów: „Zebra i 27/27” (1941 r. – kwiecień/ maj 1942 r.), „Zasław i 61/62” (kwiecień/ maj 1942 r. – 1 czerwca 1943 r.), „Ziele i 111/112” (1 czerwca 1943 r. – jesień 1943 r.), „661” (jesień 1943 r. – czerwiec 1944 r.), „897/I” (lipiec 1944 r.)¹²⁰.

Hieronim Dekutowski ps. „Zapora”, cichociemny, został przerzucony z Anglii do Polski we wrześniu 1943 r. Najpierw był oficerem w obwo-

¹¹⁹ Ibidem, s. 245.

¹²⁰ Ibidem, s. 252.

dzie hrubieszowskim u Tadeusza Kuncewicza ps. „Podkowa”. Następnie awansował na dowódcę 4 kompanii 9 pułku piechoty w Inspektoracie Rejonowym Armii Krajowej Zamość. Zasłynął udanymi akcjami zbrojnymi w obronie wysiedlanych mieszkańców Zamojszczyzny. Ukrywał Żydów, likwidował konfidentów, atakował uzbrojone wsie zajęte przez kolonistów niemieckich, zwalczał bandytyzm. Jego oddział był szybki i zdyscyplinowany – lotny.

W 1944 r. obwód Zamość AK dzielił się na sześć rejonów: I Kotlice – Stanisławówka – Skierbieszów, II Stary Zamość – Nielisz – Mokre, III Zamość miasto, IV Radecznicza – Sułów, V Szczebrzeszyn – Zwierzyniec, VI Krasnobród – Suchowola¹²¹.

Tabela 8. Skład Obwodu Zamość AK w okresie październik 1939 r. – lipiec 1944 r.

Obwód Zamość, październik 1939 r. – 1940 r.		
Stanowisko/ funkcja	Dane/ pseudonim	Data
komendant obwodu	Robert Gierczak ps. „Robert”, „Niedzielski”	
zastępca komendanta obwodu	Józef Maślanka	
oficer organizacyjny	Zygmunt Pomarański ps. „Brzoza”	
kwatermistrz	Henryk Rosiński, Ignacy Stefanek	do IV 1940
oficer propagandy	Tadeusz Gumiński ps. „Tadeusz”	
komendant obwodu	Stanisław Prus ps. „Kmita”, „Łada”, „Maria”, „Piotr”, „Adam”	
zastępca komendanta obwodu	ps. „Żyła”	do końca 1942
adiutant	Tadeusz Kuncewicz ps. „Wierny”, „Basik”, Marian Krzewski ps. „Sas”	do koń ca 1942
oficer wywiadu	Jan Grygiel ps. „Rafał”, „Ludwik”	
kwatermistrz	Edward Cichoński ps. „Grab”, „Głaz”, „Żarski”	

121 Ibidem, s. 218.

oficer łączności	ps. „Iskra”, Wacław Wnukowski ps. „Kabel”	do 1942
kierownik BIP	Tadeusz Gumiński ps. „Tadeusz”	do II 1941
inspektor WSOP	ps. „Krzysztof”	do XI 1942
marzec 1943 r. – sierpień 1943 r.		
komendant obwodu	Wacław Stasiewicz ps. „Bartosz”, „By stry”	
zastępca komendanta obwodu	Stanisław Książek ps. „Wyrwa”	
adiutant	Tadeusz Stępiński ps. „Żagiew”	
oficer łączności	Wacław Wnukowski ps. „Kabel”	do IV 1943
oficer wywiadu	Jan Grygiel ps. „Rafał”, Stanisław Sobieraj ps. „As”	do IV 1943 VIII 1943 – V 1944
komendant obwodu	Stanisław Książek ps. „Wyrwa”	
zastępca komendanta obwodu	Bartłomiej Czerwieniec ps. „Rolicz Jerzy”	
adiutant	Tadeusz Stępiński ps. „Żagiew”, Bolesław Szafarzyński ps. „Wera”	
oficer wywiadu	Stanisław Sobieraj ps. „As”	od IV 1944
kwatermistrz	Stefan Żeleźnicki ps. „Sikora”	
oficer łączności	Godzisz ps. „Sanok”	
referentka WSK	ps. „Wilga”	
inspektor WSOP	Stefan Jaworski ps. „Czeremcha”	od IV 1944
maj 1944 r. – lipiec 1944 r.		
komendant obwodu	Michał Polak ps. „Norweg”, „Zryw”	
zastępca komendanta obwodu	Bartłomiej Czerwieniec ps. „Rolicz Jerzy”	
adiutant	Bolesław Szafarzyński ps. „Wera”	od 15 VII 1944
oficer wywiadu	Stanisław Sobieraj ps. „As”	
kwatermistrz	Stefan Żeleźnicki ps. „Sikora”	
oficer broni	Stefan Krzaczek ps. „Gruda”	od 15 VII 1944

oficer łączności	Godzisz ps. „Sanok”	
inspektor WSOP	Stefan Jaworski ps. „Czeremcha”	
referentka WSK	ps. „Wilga”, ps. „Bronka”	od 15 VII 1944
lekarz obwodu	Stefan Józwiakowski ps. „Jaga”	od 15 VII 1944
referent mobilny	Zygmunt Kopec ps. „Doniec” ¹²²	od 15 VII 1944 ³

Członkowie Obwodu Zamość AK walczyli w powstaniu zamojskim¹²³ w ramach akcji „Burza”, która miała stworzyć podwaliny pod wolną Rzeczpospolitą. Przygotowania do niej toczyły się we wszystkich inspektoratach Zamojszczyzny, w inspektoracie zamojskim już pod koniec roku 1943. Akcję „Burza” rozpoczęła 20 lipca 1944 r. 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK¹²⁴. Zakończyła się 29/30 lipca 1944 r. rozkazem Komendy AK w Lublinie. Oficjalnie została zakończona przez gen. Leopolda Okulickiego 26 października 1944 r.

Scalanie Armii Krajowej z Batalionami Chłopskimi na Zamojszczyźnie nie przebiegało tak szybko, jak to sobie założyli jego pomysłodawcy.

Meldunek 113 z 9 lipca 1943 r.

Do Żubrówki

Sosna melduje w punkcie 4/

BCH zgłasza akces do AK i proszą o szybkie załatwienie formalności. W tym celu proszą o naznaczenie spotkania. BCH ma duży zasięg na teren dystryktu Galizien. Na spotkaniu przewidziani z BCH „Grzmot” i „Szurma”.

*Wobec obecnej sytuacji sprawa b. pilna i poważna*¹²⁵.

„Grzmot” utrudniał proces scalania Armii Krajowej z Batalionami Chłopskimi, dlatego dowództwo AK zabroniło mu kontaktów z działaczami politycznymi. Nie był jedynym, który się sprzeciwiał. Części dowódców BCh nie podobał się pomysł podległości pod formację woj-

¹²² Ibidem, s. 246-247.

¹²³ M. Ney-Krwawicz, *Struktura Organizacyjna Armii Krajowej*, „Mówią Wieki” nr 9/1986; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 114.

¹²⁴ B. Waluda, *Samoobrona Zamojszczyzny przed eskalacją 1939-1944*, Warszawa 2010, s. 174-175.

¹²⁵ APZ, *Zbiór akt dra Janusza Petera 1891-1963 lekarza i regionalisty* (dalej: ZaJP), Materiały dotyczące okupacji, odpisy meldunków i raportów AK, stan personalny i uzbrojenie II, III, V, VII baonu, s. 13.

skową AK, która składała się z przedwojennych oficerów o sanacyjnych poglądach i krzywo patrzyła na chłopskie odziały.

Armia Konspiracyjna w Kraju

Melduje, że na terenie Rzeplin – Krzewica w niedzielę 3 X 43 r. bawił przez kilka godzin „Grzmot” Bartłomowicz, który zawezwał przez gońców swoich ludzi i przeprowadził z nimi pogadankę o organizacji BCh. Oznajmił, że BCh już się połączyło i on jest wyznaczony na K-dta powiatu żandarmerii: domaga się on przydziału do jego oddziału ludzi z gminy Telatyn i Poturzyn w liczbie 24: Moi ludzie zaznaczyli, że nic o tym nie wiedzą i w związku z tym niczego zrobić nie mogą. Wobec tego Grzmot oznajmił, im że to jest już z ich władzą tj. z Żubrówką załatwione, a jeżeli oni nie otrzymali jeszcze rozkazu, to polecił im, by to jak najszybciej załatwili i opowiedzieli mu, czy ze swego rej. mają ludzi do żandar. czy nie: Jeżeli nie, to on weźmie swoich żołnierzy, ale wtedy wasz teren będzie pokrzywdzony. „Ludzi do żandarmerii chcę dobrych, nie byle jakich, a przede wszystkim nigdy ze SOPu¹²⁶.

Chłostra. Kom: Obw. Nr 4. 19 X.43.nr 36/43

Do Komendy Obwodowej S.Z.

Według otrzymanego od Pełnomocnika dla spraw Chłostry przy komendzie Głównej S.Z. rozkazu w sprawie przekazania oddziałów Chłostry Siłom Zbrojnym w kraju, czynność ta na stopniu obwodu miała być załatwiona do 31 VIII 43. Wobec tego, że na ustne zapytanie w tej sprawie upoważnionego przez mnie oficera nie otrzymałem dotychczas odpowiedzi, proszę uprzejmie o powiadomienie mnie pisemnie jakie jest stanowisko Komendy Obwodowej. O ile według uznania Komendy Obwodowej sprawa ta jest aktualna proszę o wysłanie upoważnionego łącznika, z którym omówimy termin i miejsce spotkania. Brzęk K.O.¹²⁷

Obwód Biłgoraj był częścią jednostki terenowej, najpierw Związku Walki Zbrojnej. Po przekształceniu w Armię Krajową należał do Inspektoratu Zamojskiego Okręgu Lublin AK. W czasie wojny Obwód Biłgoraj używał następujących kryptonimów: „Bizon i 30/31” (1941 r. – kwiecień/maj 1942 r.), „Beresteczko i 65/66” (kwiecień/maj 1942 r. – 1 czerwca 1943 r.), „Biedrzeniec i 115/116” (1 czerwca 1943 r. – jesień 1943 r.), „665/666” (jesień 1943 r. – czerwiec 1944 r.), „897/III” (lipiec 1944 r.)¹²⁸.

126 Ibidem, s. 32.

127 Ibidem, s. 39.

128 I. Caban, Z. Mańkowski, *op. cit.*, s. 252.

Obwód Biłgoraj dzielił się w 1944 r. na pięć rejonów: I Biłgoraj miasto – Puszcza Solska (kryptonim „Akademia”), II Tarnogród – Księżpol (kryptonim „Powszechniak”), III Krzeszów – Huta Krzeszowska (kryptonim „Gimnazjum”), IV Frampol – Goraj – Kocudza (kryptonim „Liceum”), V Józefów – Aleksandrów – Łukowa (kryptonim „Freblówka”)¹²⁹.

Komendantami obwodu Biłgoraj byli: por. Waław Spalony ps. „Słoma” (1939 r. – marzec 1941 r.), kpt. Stanisław Małeki ps. „Kos” (marzec 1941 r. – listopad 1941 r.), mjr Edward Markiewicz ps. „Jurand”, „Kalina” (listopad 1941 r. – grudzień 1942 r.), kpt. Józef Gniewkowski „Orsza” (grudzień 1942 r. – lipiec 1944 r.)¹³⁰.

Tabela 8. Skład Obwodu Biłgoraj AK w okresie listopad 1939 r. – lipiec 1944 r.

Obwód Biłgoraj listopad/ grudzień 1939 r. – luty 1941 r.		
Stanowisko/ funkcja	Dane/ pseudonim	Data
komendant obwodu	Waław Spalony ps. „Słoma”	
zastępcza	Galiński, Antoni Radzik ps. „Dolina”	do I 1940
luty 1941 r. – listopad 1941 r.		
komendant obwodu	Stanisław Małeki ps. „Sulima”, „Kosa”	
zastępcza	Edward Markiewicz ps. „Głóg”	
adiutant	Józef Witek	
oficer wywiadu	Antoni Radzik ps. „Dolina”	od IV 1941
oficer organizacyjny	Tadeusz Gumiński ps. „Tadeusz”	od V 1941
listopad 1941 r. – grudzień 1942 r.		
komendant obwodu	Edward Markiewicz ps. „Głóg”, „Jurand”	
zastępcza	Józef Gniewkowski ps. „Orsza”	od XI 1942
kwatermistrz	Władysław Markiewicz ps. „Skala”	

¹²⁹ Ibidem, s. 218.

¹³⁰ M. Ney-Krwawicz, *op. cit.*; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 114.

styczeń 1943 r. – lipiec 1944 r.		
komendant obwodu	Józef Gniewkowski ps. „Orsza”, „Bojar”, „Poraj”, „Narbutt”	
zastępca	Józef Wójcik ps. „Mały”, „Błysk” Aleksander Białas ps. „Trojdan”	do IV 1944 od 22 IV 1944
adiutant	Stefan Trusiński ps. „Bogiwon”	
oficer wywiadu	Edward Tadeusz Bielecki ps. „Wyżeł”	
kwatremistrz	ps. „Sfinks”	
płatnik	Tadeusz Iwanowski ps. „Ney”	
oficer broni	Władysław Hora ps. „Kula”	
BIP	Tadeusz Gumiński ps. „Tadeusz”	
referentka WSK	Maria Piasecka ps. „Żar”, Katarzyna Krzyśkowowa, Barbara Blumhor ps. „Kama”	
inspektor WSOP	Tchorzewski ps. „Beskid”	
lekarz obwodu	Lucjan Kopeć ps. „Radwan”, Zbigniew Krynicki ps. „Korab”, Tadeusz Błachuta ps. „Oldan” ⁴	

Obwód Tomaszów Lubelski jako jednostka terytorialna należał do Związku Walki Zbrojnej, a później Armii Krajowej. W czasie powstania zamajskiego jego dowódcą był mjr Wilhelm Szczepankiewicz ps. „Drugak”.

Kryptonimy, jakich używał obwód Tomaszów Lubelski w czasie wojny, były następujące: „Tygrys i i 32/32” (1941 r. – kwiecień/ maj 1942 r.), „Tylża i 63/64” (kwiecień/ maj 1942 r. – 1 czerwca 1943 r.), „Tarnina i 113/114” (1 czerwca 1943 r. – jesień 1943 r.), „663/664” (jesień 1943 r. – czerwiec 1944 r.), „897/II” (lipiec 1944 r.)¹³¹.

¹³¹ Ibidem, s. 252.

Tabela 10. Skład Obwodu Tomaszów AK w okresie listopad 1939 r. – lipiec 1944 r.

Obwód Tomaszów Lubelski listopad/ grudzień 1939 r. – czerwiec 1940 r.		
Stanowisko/ funkcja	Dane/ pseudonim	Data
komendant obwodu	Józef Rybicki	druga połowa 1940
komendant obwodu	Dionizy Dresler	
zastępca	Tomasz Skarżyński ps. „Bóbr”	
druga połowa 1940 r. – luty 1941 r.		
komendant obwodu	Tomasz Skarżyński ps. „Bóbr”	
zastępca	Bolesław Choromański ps. „Sikora”, „Lubicz”	od VII/ VIII 1940
luty 1942 r. – kwiecień/ maj 1942 r.		
komendant obwodu	Bolesław Choromański ps. „Sikora”	
maj 1942 r. – lipiec 1944 r.		
komendant obwodu	Wilhelm Szczepankiewicz ps. „Drugak”, „Bojko”, „Żubrówka”, „Łoś”, „Wilk”	
I zastępca	Władysław Surowiec ps. „Sosna”	
II zastępca	Jan Tabaczek ps. „Szurma”	od II 1944
adiutant	Marian Piwkowski ps. „Żuk”, „Lotnik”, Józef Borecki ps. „Komar	do IV – V 1944
oficer wywiadu	Henryk Zamecznik ps. „Jacek”	
kwatremistrz	Zygmunt Meller ps. „Maska”	do VII 1944
kierownik BIP	Stanisław Swierzowski ps. „Motor”, „Rosomak”	
oficer łączności	Jan Karkut ps. „Orzełek”, Olgierd Wozniński ps. „Iskra”, „Pająk”	do 1943
referentka Wojskowej Służby Kobiet	Stefania Waligórska ps. „Zawieja”, Janina Bukietyńska ps. „Andrzej”	do 1943
lekarz obwodu	dr Wincenty Jabłoński ps. „Tyński”	
inspektor WSOP	Władysław Błoński ps. „Leszek”, „Nowina”	

kapelan	ks. Edward Kołszut ps. „Skowronek” ¹³²	
---------	--	--

W 1944 r. obwód Tomaszów Lubelski AK dzielił się na siedem rejonów: I Łaszczów – Telatyn – Poturzyn, II Jarczów – Maj dan Górny, III Komarów – Tyszowce, IV Krynice – Tarnawatka i część gminy Rachanie, V Pasieki – Majdan Sopocki – Susiec – Bełzec – Narol – Ruda Różaniecka – Cieszanów, VI Tomaszów miasto, VII – siedmioosobowe oddziały szturmowe do dywersji¹³³. Od marca 1943 r. dowodził nimi por. piech. Zenon Józef Jachymek ps. „Wiktor”.

Działalność obwodu była utrudniona przez walkę na dwóch frontach: z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami z UPA¹³⁴. Wojska niemieckie wspierały Ukraińców zasiedlających mienie po wywiezionych Polakach. Stosunek mniejszości ukraińskiej do Polaków na wschodnich terenach wyraźnie oddaje odezwa Ukraińskiego Komitetu w Lublinie, zapisana alfabetem łacińskim:

Ukrai! Nimecka włada przyznała Wam nowi tereny w lubłyńskij obłasty na peresełennja. Na cych zemlach zmożete w nacjonalnym skupczennju posyłyty swoju pracju. Cja akcija potjahajeza sobuju czastynne peresełennja ukraińskoji ludnosity. Ukrainci. Každyj ukraińskij peresełene oderżył na nowomu misci bil-szyj nadil zemli jak dosi posidaw i takim sposobom pidnese i obłekszyt swoji żyttjewi umowy. Nadchodyt dawno oczikuwana chwyłytna zdijsnennja bażan, de budete mohty spokojno prożywaty łysze seređ swojoho ukraińskoho otocennja. Ukrainci. Z pownym dowirjam widnosisja do orhaniw włady. Wykonujte wsi jiji rozporjadżennja i nakazy. Nimiecka włada zaprosynała do opiki nad wamy w czasi peresełennja takōż przedstawnykiw Ukrainських Dopomohowych Komitetiw. Nasz Komitety oderżały wid nas doruczennja przyjty Wam z wsiakuju dopomohuju i poradoju tak w czasi peresełenczji akcji, jak i po jiji zakineczennju. Wsi swoi pobażannja zhołoszujte przedstawnykam Ukrainських Dopomohowych Komitetiw. Lubłyn, w typci 1943. Ukrainський Centralnyj Komitet¹³⁵.

¹³² Ibidem, s. 247-248.

¹³³ Ibidem, s. 218.

¹³⁴ M. Ney-Krwawicz, *op. cit.*; I. Caban, *Na dwa fronty. Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami*, Lublin, 1999; Idem, *Oddziały partyzanckie i samoobrony Obwodu AK Tomaszów Lubelski*, 2000; R. Wnuk, *op. cit.*, s. 114.

¹³⁵ APZ, ZajP, Materiały dotyczące okupacji, odpisy meldunków i raportów AK, stan personalny i uzbrojenie II, III, V, VII baonu, s. 7.

Przykładem napiętych relacji między polską ludnością a ukraińskimi nasiedleńcami jest poniższa odezwa:

Ukraińcy

W dniu 17 4 1944 roku bulbowcy rozlepili przy pomocy kleju dekstrynowego po wsiach taką odezwę do ludności polskiej:

Do polskiw/przez małe „p”ż

Do dnia 18 4 44 roku do hołyny 24 toi przykazujemy wam opustyty ukraiński etnograficzni zemli. Chto ne posłuchaje ciomu przykazu bude pokarany smertiu.

Terenowy prowidyl O.U:N.komandir U.P.A.ZAxid¹³⁶

Siły niemieckie oraz nasiedleni Niemcy byli dobrze uzbrojeni i stanowili realne zagrożenie dla partyzantów i okolicznej ludności.

Stan NPLA z Rej. 153 z czerwiec 1943

Nazwa	Oddział	stan	uzbrojenie	uwagi
Tyszowce	Żand	8	3RKM SKB 8 Pist/ parabellum/	
Komarów Osada	Żand	6	2RKM 6 kb pist.3 PIST Masz:	
	Czarni	95	95 kb 20 dubelt.15 pist.	
	Landwacha ¹³⁷	8	10 kb	
Komarów Wieś	Czarni	40	40 kb 10 dubelt.	
Janówka i Huta Komarowsk	Czarni	35	35 kb 10 dubelt. I RKM	
Krzywystok	Czarni	12	12 kb i dubelt.	
Ruszczyzna	Czarni	25	25 kb i 8 dubelt.	
Wolica Sniatycka Kol. i Wieś	Czarni	45	45 kb 15 dubelt. 10 pistoletów	
Antoniówka	Czarni	60	60 KB 10 dubel	
Wolica Brzozowa	Czarni	45	45 kb 10 dubelt:	

¹³⁶ Loc. cit.

¹³⁷ Dawniej urzędnik.

Zubowice	Czarni	53	53,25 dibelt:1 RKM:	
----------	--------	----	------------------------	--

„Sęp”¹³⁸

Akcja zwalczania bandytyzmu (polskiej partyzantki) została zorganizowana w powiecie tomaszowskim przez Feldschutzpolizei i gestapo. Rozpoczęła się 23 lipca 1943 r. i trwała do 3 sierpnia, zwana była akcją Werwolf (część nazistowskiego planu Generalplan Ost). Była to brutalna operacja, przeprowadzona na ogromną skalę. Niemieccy żołnierze oczyszczali wioski z mieszkańców: podpalali gospodarstwa, zabijali mieszkańców lub wywozili ich do obozów przejściowych w Zamościu, Zwierzyńcu i Budzynie (Kraśnik). Tam nieludzko rozdzielali rodziny i selekcjonowali ludzi: na zdolnych do przymusowej pracy w III Rzeszy, do germanizacji lub do likwidacji – w obozach koncentracyjnych.

Z powodu trudności na froncie wschodnim Niemcy przerwali akcję wysiedleńczo-pacyfikacyjną służącą zdobywaniu *przestrzeni życiowej*. Na terenach opuszczonych przez mieszkańców Zamojszczyzny pojawili się niemieccy i ukraińscy koloniści. Podczas akcji (lipiec – sierpień) wysiedlono od 30 tys. do 60 tys. Polaków ze 171 wsi. Od listopada 1942 r. do sierpnia 1943 r. ucierpiało blisko 300 wsi na Zamojszczyźnie.

150 30 VI 43

Wysiedlenie

*Z Huty Starej, Rudy Róż. Doliny i Żukowa wysiedlono łącznie 1800 osób. Z Paar Suśca i Oseredka wybrano mężczyzn od 14-80 lat łącznie 546 osób do dnia 30 VI: Akcja przesunięta do Lubaczowa i okolice trwa. Tu wsie poodcinane. Ruch wstrzymany. Jeździć zakazano nawet kolejarzom po służbie*¹³⁹.

Ułów

26 VIII 1943

Raport „Czoka” o wysiedleniu Ułowa.

W czasie akcji przeciw bandom wiejskim Niemcy zabrali wszystkich mężczyzn do Zamościa. Po 2 tygodniach wrócili stamtąd Ukraińcy. Polaków zaś wywieziono wprost do Niemiec na roboty. Rodziny polskie wywieźli Niemcy do Zamościa, stąd zaś również do Niemiec na roboty. Przy wysiedlaniu brało udział

138 APZ, ZajP, Materiały dotyczące okupacji, odpisy meldunków i raportów AK, stan personalny i uzbrojenie II, III, V, VII baonu, s. 9.

139 Ibidem, s. 13.

4 żandarmów i 2 ukraińskich milicjantów. Wysiedlonym pozwolono zabrać jedynie odzież. Odwieziono ich do stacji kolejowej w Suścu, stąd pojechali dalej pociągiem w wagonach bydłych. Do wsi przesiedlono tymczasowo Ukraińców z Szarowoli, potem i ich wywieziono dalej, a nasiedlono Ukraińców z Rogóżna. Ukraińcy z Szarowoli buntowali innych przeciw Polakom mówiąc, że trzeba „Lachiw rizaty”. Obecnie panuje spokój i porządek. Pozostałe 4 rodziny polskie Komitet Opiekuńczy przewiózł do Paar. „Czok”¹⁴⁰.

[...] Część wojska wyjechała rano 6 VII w kierunku na Żuków, część do Bełzca, by odjechać pociągiem. Reszta pozostaje jeszcze w Suścu. Za drutami w Zwierzyńcu jest około 16,000 ludzi. W nocy 5/6 VII około 2500 osób wywieziono na Majdanek. W Zamościu segregują mężczyzn i młode niewiasty przeznaczając do Niemiec. Dzieci są sprzedawane velksdeustchom. Śmiertelność b. duża. Akcja podobno obejmuje i okolice Hrubieszowa. Do Zwierzyńca przybyło 2,000 na kwatery [...]. Sosna¹⁴¹.

Tabela 11. Łącznicy VII Batalionu

Łącznicy VII Baonu		
1.	Kpr. Józef	R.
2.	Kpr. Wacek	„
3.	Kpr. Grześ	„
4.	Strz. Orzeł	Ks.
5.	Strz. Jarucha	O.K.
6.	St. strz. Kabel	W.B.
7.	Strz. Wrona	„„
8.	St. strz. Ząb	T
9.	„Jastrząb”	„
10.	Strz. Tragut	Kr.
11.	Plut. Znicz	Tysz ¹⁴²

Obwód Hrubieszów należał do Inspektoratu Zamojskiego Armii Krajowej. Kryptonimy, jakich używał w czasie wojny, były następujące: „Hiena i 28/29” (1941 r. – kwiecień/ maj 1942 r.), „Hamburg i 67/68” (kwiecień/ maj 1942 r. – 1 czerwca 1943 r.), „Hiacynt i 117/118” (1 czerwca 1943 r. – jesień 1943 r.), „667/668” (jesień 1943 r. – czerwiec 1944 r.), „897/IV” (lipiec 1944 r.)¹⁴³.

140 Ibidem, s. 21.

141 Ibidem, s. 14.

142 Ibidem, s. 127.

143 I. Caban, Z. Mańkowski, *op. cit.*, s. 252.

Obwód Hrubieszów AK w 1944 r. dzielił się na pięć rejonów: I Hrubieszów miasto, II Dubienka – Horodło – Bia łopole – Moniatycze, III Grabowiec – Uchanie, IV Miączyn – Werbkowice, V Dołhobyczów – Sahryń – Kryłów – Waręż – Mircze¹⁴⁴.

Tabela 12. Skład obwodu Hrubieszów AK w okresie grudzień 1939 r. – lipiec 1944 r.

Obwód Hrubieszów grudzień 1939 r. – sierpień 1940 r.		
Stanowisko/ funkcja	Dane/ pseudonim	Data
komendant obwodu	Władysław Zalewski ps. „Leśnik”	
zastępca do spraw bojowych	Bolesław Choromański ps. „Sikora”, „Lubicz”	do VII 1940
oficer organizacyjny	Lucjan Świdziński	
oficer łączności	Wilhelm Greger	
oficer propagandy	Bolesław Kłembukowski ps. „Berent”	
VII 1940 r. – IX 1940 r.		
komendant obwodu	Antoni Radzik ps. „Dolina”	
zastępca	Zieliński	
skład komendy nie uległ zmianie		
IX 1940 r. – X 1940 r.		
komendant obwodu	Zieliński	
skład komendy nie uległ zmianie		
X 1940 – X 1943		
komendant obwodu	Antoni Rychel ps. „Anioł”, „Rymwid”	
zastępca	Wacław Dąbrowski ps. „Azja”, „Jastrząb”	
oficer wywiadu	Bartłomiej Czerwieniec ps. „Rolicz”	
oficer dywersji	Jerzy Krakiewicz ps. „Góral”	
oficer broni	Ignacy Panek ps. „Kalina”	
kierownik BIP	Bolesław Kłembukowski ps. „Berent”	
inspektor WSOP	Man ps. „Dołęga”	
X–XI 1943 r. – VII 1944 r.		
komendant obwodu	Marian Gołębiewski ps. „Irka”, „Ster”, „Eter”, „Korab”	

139 Ibidem, s. 13.

I zastępca	Ignacy Krakiewicz ps. „Wilk”, „Wyrwa”	do X–XI 1943
II zastępca	Wacław Dąbrowski ps. „Azja”	
adiutant	Stanisław Panas ps. „Grzyb”, „Gryf”	do IV 1944 od V 1944
oficer wywiadu	Wacław Argasiński ps. „Wiron”, Zdzisław Stary ps. „Leszcz”	do II 1944 od II 1944
kwatermistrz	Karol Puchalski ps. „Grab”, „Brzoza”	
płatnik	Stefan Nowicki ps. „Poraj”	
oficer broni	Ignacy Panek ps. „Kalina”	
oficer gospodarczy	Władysław Dąbrowski	
referent taborów	Swatowski ps. „Gałgan”	
oficer saperów	Wacław Nowicki ps. „Podkowa”, „Saper”	
oficer łączności	Kazimierz Horbot ps. „Ner”, „Neron”	
kierownik BIP	Bolesław Kłembukowski ps. „Berent”	
inspektor WSOP	Pomianowski ps. „Poddębniak”, „Dębiak”	
referentka Wojskowej Służby Kobiet	Zofia Bakuniak ps. „Dorotka”, Zdzisława Kopczyńska „Elżbietka”	
oficer dywersji	Kazimierz Witrylak ps. „Druk”	
lekarz	Feliks Cygańczuk ps. „Jaś”	
kapelan	ks. Maluga ps. „Robak” ¹⁴⁵	

Dowódcą w czasie powstania zamojskiego był por. Antoni Rychel ps. „Rymwid”. W czasie akcji „Burza” na terenie inspektoratu walczyły oddziały 9 pułku piechoty AK mjr Stanisława Prusa „Adama”. 21 lipca batalion mjr Wilhelma Szczepankiewicza – „Drugaka” wyzwolił Bełzec, a z wojskami sowieckimi zdobywał Tomaszów Lubelski. Batalion por. Adama Piotrowskiego „Doliny” obronił mosty w Bondyrzu i Kaczórkach. Współdziałał z oddziałami sowieckimi w walkach o Zwierzyniec i Frampol. Batalion ppor. Stefana Kwaśniewskiego –

¹⁴⁵ Ibidem, s. 248-249.

„Wiktora” atakował Niemców koło Majdanu Wojślawickiego, pod Majdanem Nowym i w Grabowcu. Oddział partyzancki por. Józefa Śmiecha – „Ciąga” walczył w Skierbieszowie i w rejonie Izbicy oraz Orłowa. Zgrupowanie kpt. Jana Pstrockiego – „Wacława” uczestniczyło w starciach w Topólczy, na drodze Topólca – Czarnystok, Szczebrzeszyn – Gorajec. 24 lipca zajęty został Szczebrzeszyn. Oddziały 9 pp operowały także na drodze Zwierzyniec – Biłgoraj¹⁴⁶.

Bataliony Chłopskie

Początek Batalionów Chłopskich w powiecie zamojskim wiąże się z Janem Grynem, który był ich inicjatorem i pierwszym komendantem¹⁴⁷. Funkcję pełnił do lipca 1942 r. Jego zastępcą od września 1941 r. był Władysław Wyłupek, który od sierpnia 1942 r. przejął komendę Obwodu Zamość. Komendant Wyłupek 1 maja 1943 r. został przeniesiony na placówkę do Radzyna Podlaskiego. Trzecim i ostatnim komendantem został Franciszek Madej (kwiecień 1943 r.). Wiosną 1944 r. wszedł do Ludowej Straży Bezpieczeństwa.

Bataliony w kraju powstały w sierpniu 1940 r. Były organizacją zbrojną, podlegały władzom Stronnictwa Ludowego „Roch”. Ich pierwotna nazwa to Chłopska Straż „Chłostrą”. W latach 1941–1942 przyjęły nazwę Bataliony Chłopskie. Od maja 1943 r. do lipca 1944 r. nastąpiła akcja scalania struktur Batalionów Chłopskich z Armią Krajową. Nie wszyscy żołnierze BCh zostali wcieleni do Armii Krajowej. W 1942 r. dowództwo BCh z oddziałów terenowych wydzieliło oddziały specjalne (Ludowa Straż Bezpieczeństwa) do akcji sabotażowo-dywersyjnych i partyzanckich. W 1943 r. powstał Państwowy Korpus Bezpieczeństwa i Straż Samorządowa, które podlegały Delegaturze Rządu na Kraj i Ludowej Straży Bezpieczeństwa. Po wkroczeniu wojsk radzieckich na tereny polskie oraz powstaniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) współpraca AK z BCh została znacznie ograniczona. Bataliony nawiązywały współpracę z partyzantką radziecką i Armią Ludową. Bataliony zakończyły swoją działalność 19 września 1945 r.

Celem Batalionów Chłopskich było prowadzenie bieżącej walki z okupantem, zapewnienie ochrony działaczom ruchu ludowego i ich mieniu, pomoc w realizacji programu politycznego Stronnictwa Ludo-

¹⁴⁶ <https://www.fundacja-ppp.pl/section-blog/46-armia-krajowa/179-okrg-lublin-armii-krajowej>, [dostęp: 05.01.2020].

¹⁴⁷ APZ, SKCz, sygn. 1, s. 41.

wego, zabezpieczenie spokoju i porządku publicznego oraz prowadzenie akcji dywersyjno-sabotażowych.

15 grudnia 1942 r. w Zamościu zebrali się komendanci pięciu obwodów BCh i orzekli o zdecydowanej walce z okupantem w obronie wysiedlanych mieszkańców Zamojszczyzny. Na spotkaniu obecni byli: Władysław Wyłupek ps. „Warta” (Obwód Zamość), Franciszek Bartłomowicz ps. „Grzmot” (Obwód Tomaszów), Jan Grygiel ps. „Orzeł” (Obwód Biłgoraj), Jan Barański ps. „Motyka” (Lublin) oraz płk Franciszek Kamiński ps. „Zenon Trawiński” (komendant główny BCh, Warszawa)¹⁴⁸.

Bataliony Chłopskie przeprowadziły w latach 1942-1943 skuteczne walki w obronie pacyfikowanej Zamojszczyzny. Brały udział w bitwach pod Wojdą (30 grudnia 1942 r.), Zaborecznem (1 lutego 1943 r.) i Różą (3 lutego 1943 r.). Pod koniec okupacji siedziba dowództwa BCh znajdowała się w Mokrymlipiu.

Podokręg IVb BCh Zamość, zwany również Południowym, dzielił się na obwody, rejony i placówki gminne i gromadzkie: nr 3 – Biłgoraj, nr 4 – Tomaszów Lubelski, nr 5 – Hrubieszów, nr 14 – Krasnystaw, nr 15 – Zamość.

Tabela 13. Skład Podokręgu IVb Batalionów Chłopskich Zamość

Podokręg IVb Zamość	
komendant	Edward Michoński ps. „Lis”, w sierpniu 1944 r. zdekonspirował Bataliony Chłopskie przed radzieckimi wojskami ¹⁴⁹
komendant OS	Feliks Petryk ps. „Kmieć”
szef sztabu	Jan Krupa ps. „Żak”
szef organizacyjny	Mieczysław Osiej ps. „Pokrzywka”
szef łączności i kolportażu	Karol Stępiak ps. „Karol”
szef sanitarny	Helena Jakubiec ps. „Osa”
oficer dywersji gospodarczej	Antoni Pankiewicz ps. „Derwisz”
komendant Leśnej Szkoły Podchorążych Piechoty	Michał Wawryk ps. „Ikar”
komendant pierwszej Szkoły Motoryzacji	Wacław Kosowski ps. „Lin”
łącznik	Józef Łukaszczyk ps. „Szmit”

¹⁴⁸ Ibidem, s. 52.

¹⁴⁹ M. Wojtas, *Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich: IV Okręg Lublin*, Lublin 1998, s. 381-382.

Obwód nr 3 Biłgoraj

Komendanci: Jan Grygiel ps. „Orzeł” (1940 r. – marzec 1943 r.), p.o. Bronisław Mazurek ps. „Borowy” (marzec – wrzesień 1943 r., 24 lipca 1944 r. został Delegatem Rządu na powiat biłgorajski)¹⁵⁰, Antoni Bryła ps. „Tom” (październik – listopad 1943 r.), Stanisław Makiełło ps. „Brzask” (grudzień 1943 r.)¹⁵¹.

Obwód nr 4 Tomaszów Lubelski

Komendanci: Władysław Omietąński ps. „Góra” (styczeń 1941 r. – lipiec 1942 r.)¹⁵², Franciszek Bartłomowicz ps. „Grzmot” (lipiec 1942 r. – sierpień 1944 r.; reorganizował struktury BCh – powstało 12 kompanii, 3 bataliony i 4 kompanie Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa)¹⁵³.

Obwód nr 5 Hrubieszów

Komendanci: Józef Błasiak ps. „Groch” (do sierpnia 1942 r.), Edward Dubicki (do grudnia 1942 r.), Bronisław Sowiński ps. „Sępowski” (grudzień 1942 r. – połowa 1943 r.)¹⁵⁴, Mieczysław Osiej ps. „Pokrzywka” (połowa 1943 r. – 1945 r.)¹⁵⁵.

Obwód nr 14 Krasnystaw

Komendanci: Paweł Czuba ps. „Burza” (do lutego 1944 r.)¹⁵⁶, Jan Wojtal ps. „Jeż” (kwiecień – grudzień 1944 r.; jesienią 1945 r. otrzymał nominację na wiceprzewodniczącego Okręgowej Komisji Likwidacyjnej BCh w Lubelskiem)¹⁵⁷.

150 Loc. cit.

151 M. Wojtas, *op. cit.*, s. 353.

152 Ibidem, s. 422.

153 *Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny: Bitwy pod Wojdą, Zaborecznem i Różą 30.XII.1942 – 1-2.II.1943*, red. J. Markiewicz, Warszawa 1957; M. Wojtas, *op. cit.*, s. 40.

154 M. Wojtas, *op. cit.*, s. 555.

155 Ibidem, s. 425.

156 Ibidem, s. 113.

157 Ibidem, s. 667-668.

Obwód nr 15 Zamość

Komendanci: Jan Gryń ps. „Miron” (do lipca 1942 r.), Władysław Wyłupek ps. „Warta” (do lutego 1943 r.)¹⁵⁸, Franciszek Madej ps. „Mrówka” (do 1944 r.; wiosną został komendantem Ludowej Straży Bezpieczeństwa; był redaktorem „Ziemi wysiedlonych”, „Nowego życia” – prasy konspiracyjnej¹⁵⁹).

Tabela 14. Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego KG BCh

Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego	
Komenda Główna BCh	
Wojewódzka Trójka SL „Roch”	komenda okręgu
trójka podokręgu	komenda podokręgu
trójka powiatowa	komenda obwodu
trójka rejonowa	komenda rejonu
trójka gminna	komenda gminy
trójka gromadzka	komenda gromady

Najlepiej zorganizowane i rozwinięte struktury BCh były w okręgach: Lublin, Łódź, Kielce, Kraków i Warszawa (województwo).

Przysięga Batalionów Chłopskich brzmiała:

W obliczu wiekuistości minionych pokoleń Ojców i Praojców, w obliczu nieśmiertelnego ducha Ojczyzny mojej – Polski, w obliczu zakutego w kajdany niewoli narodu polskiego – postanawiam i ślubuję w swym sumieniu człowieczym i obywatelskim, że na każdym miejscu i we wszystkich okolicznościach walczyć będę z najeźdźcą o przywrócenie całkowitej wolności narodu polskiego i niepodległości państwowej Polski.

Do walki tej staję świadomie i dobrowolnie w bojowych szeregach BCh, kierowanych przez znaną mi organizację ideowo-polityczną, zmierzającą do sprawiedliwej Polski Ludowej – na chrześcijańskich zasadach demokracji opartej.

Na tej drodze walki wszelkie zlecenia i rozkazy wykonywać będę rzetelnie i karnie. Powierzonych mi tajemnic nie ujawnię przed nikim, nawet przed najbliższymi mi osobami. W wykonywaniu rozkazów oraz w zachowywaniu powierzonych mi tajemnic nie powstrzyma mnie nawet groza utraty życia. Stojąc

¹⁵⁸ Ibidem, s. 690; M. Wojtas, *Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich: IV Okręg Lublin*, t. II, Lublin 2001, s. 826-827.

¹⁵⁹ J. Gmitruk, P. Matusak, J. Nowak, *Kalendarium działalności bojowej Batalionów Chłopskich 1940-1945*, Warszawa 1983; M. Wojtas, *Słownik biograficzny żołnierzy...*, s. 348; Idem, *Słownik biograficzny żołnierzy Batalionów Chłopskich*, t. V, Lublin 2009, s. 727-729.

w szeregach BCH, do szeregów żadnej innej organizacji ideowo-politycznej nie wejść i w żadnym wypadku z szeregów BCh samowolnie nie wystąpię.

Przyrzeczenie to składam i ślubuję dotrzymać.

*Tak mi dopomóż Bóg!*¹⁶⁰

Tajne szkolnictwo na Zamojszczyźnie

Jeszcze w październiku 1939 r. w województwie lubelskim, okupowanym przez niemieckie wojska, działały polskie szkoły, prasa, teatr¹⁶¹. Zmiany na gorsze nastąpiły po 26 października, gdy utworzono Generalne Gubernatorstwo, a województwo lubelskie stało się dystryktem lubelskim. Zwierzchnictwo nad dystryktem objął 9 listopada 1939 r. SS Brigadeführer Odilo Globocnik. Jego rządy rozpoczęły się od fali terrorku, aresztowań polskiej inteligencji (urzędników, nauczycieli, artystów) i egzekucji, m.in. w Chełmie, Hrubieszowie, Krasnymstawie, Zamościu. Akcja nabrała rozmachu i została rozszerzona na całe Generalne Gubernatorstwo. Jej celem było wykorzenienie inteligencji i upodlenie narodu, by stał się niewykształconą siłą niewolniczą.

W 1939 r. było w Lubelskim 2297 szkół powszechnych (403 206 uczniów)¹⁶². Na początku wojny w Zamościu powstała Tajna Piątka Oświatowa – pierwsza organizacja oświatowa w powiecie. Jej przedstawicielami byli: prof. Tadeusz Gajewski (przewodniczący), Stanisława Żochowska ps. „Antonina” (dyrektor Tajnego Gimnazjum Polskiego), K. Kazimierowicz (inspektor szkolny), prof. Michał Bojarczuk, prof. Jan Kuna¹⁶³.

Po powstaniu w październiku Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON), która była konspiracyjną komórką Związku Nauczycieli Polskich (ZNP), Tajna Piątka stała się instytucją podległą. Po powołaniu Delegatury Rządu na Kraj i powstaniu w 1941 r. Departamentu Oświaty i Kultury „Pochodnia” podporządkowano mu wszystkie organizacje oświatowe. 3 kwietnia 1943 r. zmieniono kryptonim z „Pochodni” na „Tęczę”. Głównym zadaniem departamentu było finansowe wspieranie tajnego nauczania. Nauczyciele szkół średnich, nie mogąc pracować w zawodzie, byli w bardzo złej sytuacji. Łapali się prac dorywczych oraz zapomóg wypłacanych przez Delegaturę Rządu na Kraj. Czasami wspomagali ich

160 APZ, sygn. 1, s. 43.

161 A. Gałan, *Akcja AB na Lubelszczyźnie*, [w:] „Biuletyn IPN” 12-1, s. 35.

162 P. Mazur, *Szkolnictwo na Lubelszczyźnie w świetle prasy lokalnej*, Lublin 2004, s. 59-80.

163 APZ, SKCz, sygn. 1, s. 76.

rodzice uczniów, których konspiracyjnie uczyli, ale było to niewielkie wsparcie – jak wspominał prof. Bojarczuk: *Jeśli chodzi o wynagrodzenie za pracę w tajnym nauczaniu, różnie bywało, lecz nigdy dobrze. Egzaminowaliśmy zawsze bezinteresownie, ja uczyłem przeważnie bezpłatnie, szczególnie dzieci rodziców biednych. Za uczenie np. dwóch uczniów wszystkich przedmiotów przez 6 miesięcy i przerobienie kursu jednej klasy, otrzymałem od ich ojca marny garnitur ubraniowy i to ojciec targował się, chociaż był zamożny. Na ogół wszyscy nauczyciele biedowali*¹⁶⁴.

Największy ciężar konspiracyjnej działalności oświatowej spoczywał na TON. Do jej głównych zadań należały m.in.: walka z reżimem w placówkach szkolnych i poza nimi, ukształtowanie postawy oporu wśród nauczycieli i młodzieży w stosunku do okupanta, walka cywilna z okupantem, zachęcanie grona pedagogicznego i uczniów do angażowania się w konspirację, nauczanie z narażeniem życia zabronionych przez okupanta przedmiotów (języka polskiego, historii, geografii krajowej), organizowanie tajnych kompletów realizujących przedwojenny program edukacyjny na wszystkich szczeblach nauki¹⁶⁵.

Na czele lubelskiej Tajnej Organizacji Nauczycielskiej stał prezes Zarządu Okręgu ZNP Władysław Petrykiewicz (wkrótce aresztowany), następnie Wiktor Helman. W 1941 r. kierownikiem Okręgowego Biura Oświaty i Kultury w Lublinie był Jan Odron¹⁶⁶, kierownikiem szkolnictwa powszechnego – Antoni Kozłowski, kierownikiem szkolnictwa średniego – Mieczysław Chu dziński, potem Janina Mally. W skład kuratorium wchodziło dodatkowo trzech *agentów okręgowych* i pięciu kierowników powiatowych. Wszyscy pracownicy podlegali Okręgowej Delegaturze Rządu, kryptonim „Łany”, „Ryby”, „Stawy”. Działali do wiosny 1945 r.¹⁶⁷ W 1941 r. Delegatura Rządu na Kraj wydała instrukcję pt. *Główne zadania pracy oświatowej*, w której przedstawiono wytyczne oparte o program przedwojennej edukacji. Zapewniono również, że zaliczenie klasy na tajnych kompletach oraz zdanie egzaminów maturalnych i na poziomie studiów będzie uznawane po zakończeniu wojny. *Wszystkie egzaminy odbywały się w myśl regulaminu Ministerstwa W.R. i O.P. – Prowadziliśmy*

164 Ibidem, s. 207.

165 H. Będkowska, *Tajne nauczanie w powiecie łukowskim w czasie okupacji hitlerowskiej (1939-1944)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 7: 2009, s. 138.

166 P. Pruss, *Aby ocalić od zapomnienia*, [w:] *Z działalności nauczycieli tajnego nauczania na Lubelszczyźnie*, Warszawa 1989, s. 6.

167 W. Grabowski, *Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 17/1 (31), s. 147-159.

normalne protokoły i wystawialiśmy świadectwa, większość jednak dokumentów przechowywałem u siebie. Po odejściu Niemców złożyłem je w komisji Weryfikacyjnej przy Inspektoracie Szkolnym w Zamościu¹⁶⁸.

Na Zamojszczyźnie kierownikami komisji powiatowych TON byli: w Biłgoraju – Stanisław Adamczyk i Antoni Łagowski, w Hrubieszowie – Bolesław Kłembukowski, w Tomaszowie Lubelskim – Antoni Łukaszewski i Józef Piasecki, w Zamościu – Tadeusz Gajewski i Adolf Kaźmirowicz¹⁶⁹. Na terenach wiejskich tajną działalność edukacyjną prowadziły Bataliony Chłopskie. Rozprowadzały wśród mieszkańców prasę konspiracyjną oraz ulotki propagandowe, które kształtowały opór przeciwko okupantowi i narodowego ducha. Dla wiejskiej młodzieży organizowali specjalne kursy polityczno-społeczne – w okolicach lasów zwierzynieckich, Skaraszewa, Kamiennej Góry, kursy spółdzielcze – w Sitańcu, Klemensowie, Sąsiadce, Żdanowie¹⁷⁰, i tajne nauczanie w domach prywatnych.

Tabela 15. Uczniowie i nauczyciele na tajnych kompletach w latach 1939-1944

Oficjalna liczba uczniów i nauczycieli na tajnych kompletach w latach 1939-1944 ¹⁷¹								
Rok	Biłgoraj		Hrubieszów		Tomaszów Lubelski		Zamość	
	nauczyciele	uczniowie	nauczyciele	uczniowie	nauczyciele	uczniowie	nauczyciele	uczniowie
1939/40	3	84	8	265	4	121	15	287
1940/41	10	146	9	241	12	176	16	268
1941/42	14	287	9	236	10	139	13	169
1942/43	15	276	10	309	8	114	14	159
1943/44	27	243	11	283	4	32	11	114

168 APZ, SKCz, sygn. 1, s. 207.

169 W. Grabowski, *Departament Oświaty i Kultury...*, s. 149-151.

170 APZ, SKCz, sygn. 1, s. 56.

171 E. Olszewski, *Szkolnictwo polskie na Lubelszczyźnie w świetle sprawozdań Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj*, [w:] *Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie*, t. II, Lublin 1969, s. 95.

Tajne polskie szkolnictwo w okresie okupacji różniło się od tego prowadzonego w innych krajach w podobnej sytuacji¹⁷². Zaangażowanie w tajne komplety nauczycieli, uczniów, całego społeczeństwa (udostępnianie pomieszczeń, dostarczanie materiałów, trzymanie wart przez rodziców, właścicieli budynków, partyzantkę) było niezwykle. Terror, łapanki, wywózka, obóz czy śmierć nie powstrzymały Polaków przed stawianiem zdecydowanego oporu wobec degradacji oświaty i polskiej kultury. Tajna edukacja była koniecznością ze względów tak patriotycznych, jak i pragmatycznych.

Tabela 16. Straty osobowe w kadrze pedagogicznej na Zamojszczyźnie w latach 1939-1945¹⁷³

Biłgoraj	osoby zamordowane: 30
	osoby zaginione: 38
Hrubieszów	osoby zamordowane: 45
	osoby zaginione: 49
Tomaszów Lubelski	osoby zamordowane: 43
	osoby zaginione: 42
Zamość	osoby zamordowane: 96
	osoby zaginione: 47

W latach 1931-1939 dyrektorem Gimnazjum Żeńskiego im. Marii Konopnickiej w Zamościu była Maria Kaczyńska. Z powodu zagrożenia aresztowaniem wyjechała z miasta, powróciła po wojnie. Nową dyrektorką została Stanisława Żochowska. 3 września 1939 r. w kościele pw. św. Katarzyny odbyła się uroczysta msza w intencji ojczyzny, w której uczestniczyli uczniowie, nauczyciele i mieszkańcy miasta. Następnego dnia, tj. 4 września 1939 r., odwołano inaugurację roku szkolnego 1939/1940. W październiku 1939 r. landrat zamojski wezwał do siebie *Otona Wernera, profesora Państwowego Liceum i Gimnazjum im. J. Zamoyskiego i oświadczył, że młodzież gimnazjalna wałęsa się beczynnym po mieście, że należy natychmiast wznowić naukę i w ten sposób zahamować dalsze jej „demoralizowanie się”. Wobec tego prof. Werner rozpoczął normalną pracę w gimnazjum*

172 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej, 1939-1945*, Warszawa 1971, s. 6.

173 K. Kaznowski, *Martyrologia nauczycielstwa w Lubelskiem w latach II wojny światowej*, Lublin 1995, s. 49.

biorąc na siebie pełnienie obowiązków dyrektora¹⁷⁴. Zajęcia szkolne rozpoczęły się 26 października 1939 r. w Szkole Powszechnej nr 1, zwanej *Mickiewiczówką*. Lekcje były prowadzone na zmiany. Przed południem uczyły się uczennice Gimnazjum i Liceum im. Marii Konopnickiej (ok. 200 osób), po południu chłopcy z Gimnazjum i Liceum im. Jana Zamoyskiego. *Profesorowie też uczyli na dwie zmiany, ponieważ wielu nie wróciło z wędrówki wojennej i brak było sił nauczycielskich*¹⁷⁵.

Akademia Zamojska, w której urzędowało Gimnazjum i Liceum im. Jana Zamoyskiego, pełniła rolę polskiego szpitala polowego. Profesor Bojarczuk wspominał: *25 listopada, w miesiąc po otwarciu gimnazjum, przychodzę na godzinę 15 do normalnych zajęć i dowiaduję się od kolegów, że gimnazjum zostało zamknięte przez wadze niemieckie [...]. Młodzież z okolic Zamościa nie pojechała do rodziców, lecz czekała na coś łudząc się, że może to tylko chwilowo, może jakieś nieporozumienie. Gdy wkrótce okazało się, że nie ma widoków na wznowienie nauki legalnej, uczniowie zaczęli odwiedzać swoich profesorów i prosić o nauczanie prywatne*¹⁷⁶. Po otrzymaniu instrukcji z lubelskiego kuratorium dyrektor Kaczyńska zarządziła tajne nauczanie na poziomie szkoły średniej (oficjalnie zawodowej). *Nadeszły instrukcje z Lublina, by organizować komplety tajnego nauczania. Profesorowie zaczęli „dobierać się”: humanista, lingwista i matematyk stanowili zasadniczą obsadę*¹⁷⁷.

W gimnazjum żeńskim w Zamościu na przełomie października i listopada 1939 r. tajne nauczanie prowadzili nauczyciele: Lucyna Kniaziowa, Michał Bojarczuk, Halina Rogińska, Tadeusz Gajewski (język polski), Piotr Bohuszewicz (matematyka; zamordowany w Oświęcimiu), Maria Kaczyńska (matematyka), Maria Markuszewska (język francuski), Zofia Ronikier (język niemiecki), Halina Biedrzycka, Helena Woźniak (łacina), Weronika Wawryn (rysunek). *Już w końcu listopada byłem [chodzi o Michała Bojarczuka] kierownikiem dużego kompletu w moim własnym mieszkaniu. Część uczniów mieszkała na miejscu, niby w internacie, część dochodziła. Nauka trwała od godz. 8 do 12. Komplet ten przetrwał do 9 maja 1940 r. W tym bowiem dniu weszło rozporządzenie zabraniające jakiegokolwiek nauczania na poziomie szkoły średniej*¹⁷⁸.

Od listopada 1939 r. w GG istniały tylko siedmioklasowe szkoły powszechne i dwuletnie kursy w szkołach zawodowych. W 1941 r. mło-

174 APZ, SKCz, sygn. 1, s. 203.

175 Ibidem, sygn. 1, s. 203.

176 Loc. cit.

177 Ibidem, s. 201.

178 Ibidem, s. 204.

dzień mogła się uczyć w szkołach rolniczych. Nauczyciele i uczniowie z jeszcze większą gorliwością tworzyli struktury tajnej edukacji.

Tabela 17. Szkoły prowadzące tajne komplety na Zamojszczyźnie

Biłgoraj	Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Świeckiej
Hrubieszów	Liceum im. Stanisława Staszica
Janów Lubelski	Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Świeckiej
Radecznica	Kolegium Seraficzne
Szczebrzeszyn	Gimnazjum i Liceum
Tomaszów Lubelski	Liceum im. Bartosza Głowackiego
Zamość	Gimnazjum i Liceum im. Jana Zamoyskiego, Gimnazjum i Liceum im. Marii Konopnickiej

Uczestnictwo w tajnych kompletach było nie tylko ryzykowne, ale i wymagało zdrowia i siły, zarówno od nauczycieli, jak i uczniów. *Tak się składało, że musieliśmy uczyć jednocześnie w kilku kompletach. Od rana do wieczora trzeba było być w ruchu, dlatego dużo czasu szło na bieganie*¹⁷⁹. Nauka w oficjalnej szkole trwała 5-6 godzin, w tajnej 3-4 godziny. Trzeba było doliczyć czas na pomoc uczniom w odrabianiu lekcji i na działalność konspiracyjną lub pracę¹⁸⁰.

- Biłgoraj (powiat): liczba młodzieży: 35; liczba kompletów: 9; przeciętna liczba uczniów w kompletach: 4; przeciętna liczba godzin tygodniowo: 15.
- Zamość (powiat): liczba młodzieży: 74; liczba kompletów: 13; przeciętna liczba uczniów w kompletach: 5-6; przeciętna liczba godzin tygodniowo: do 10¹⁸¹.

W lutym 1940 r. Niemcy rozpoczęli kolejną falę aresztowań. Ich ofiarą padli nauczyciele prowadzący tajne nauczanie w Zamościu. Wkrótce zostali uwolnieni, ale zakazano im prowadzenia prywatnych korepetycji. Aparat niemiecki obserwował dużą grupę zamojskiej inteligencji. Uczniowie, którzy kończyli gimnazja i chcieli kontynuować edukację w liceum w Zamościu, mieli ograniczony dostęp do nauczycieli, których było za mało. Nauka odbywała się tylko w domach prywatnych, w pełnej

¹⁷⁹ Ibidem, s. 204.

¹⁸⁰ Zob. R. Mikitiuk, *Zakres i organizacja tajnego nauczania na Lubelszczyźnie podczas II wojny światowej*, „Krakowskie Studia Małopolskie” nr 11/2007, s. 230.

¹⁸¹ E. Olszewski, *op. cit.*, s. 104.

konspiracji. Sprawa przedstawiała się lepiej w Lublinie i Chełmie. Kolejną bolączką były braki w materiałach naukowych. W 1942 r. nauczyciele z całego kraju stworzyli materiały do nauki dla uczniów i nauczycieli, którzy nie mieli wystarczającej wiedzy z przedmiotów, których wcześniej nie uczyli, oraz studentów: *Na 4 siły 2 nie miały kwalifikacji pedagogicznych. Np. historii i łaciny uczył student prawa, mój były uczeń Jerzy Jackiewicz*¹⁸².

*W Zamościu były więc prowadzone tajne komplety gimnazjalne. W końcu roku, następowała w czasie dokonywania promocji z klasy do klasy, weryfikacja wiadomości u uczniów, często przez wymianę egzaminatorów nawet z innych powiatów no. Hrubieszowem, Lublinem. Delegatura Powiatowa w Zamościu uzyskała w Warszawie, przy pomocy kolegów, Kazimierza Maja i Feliksa Popławskiego 14 skompletowanych biblioteczek ruchomych, odpowiednio dobranych, które za pośrednictwem „Piątki Oświatowej” rozprowadzone były do zorganizowanych tajnie gmin powiatu*¹⁸³.

Szczególnie niekorzystne warunki do prowadzenia tajnego nauczania panowały na Zamojszczyźnie na przełomie 1942 i 1943 r., kiedy podczas niemieckiej akcji wysiedleńczej *Aktion Zamość* wywieziono ponad 30 tys. dzieci. W Zamościu utrzymał się tylko jeden komplet tajnego nauczania, prowadzony przez Stanisławę Żochowską. W maju 1944 r. odbyła się konspiracyjna matura, którą zdało pięć uczennic.

Po wyzwoleniu miasta Stanisława Żochowska rozpoczęła (26 lipca 1944 r.) organizację życia szkolnego jako przedstawicielka władz tajnego nauczania. Od władz miasta otrzymała dwa budynki przy ul. Orlej¹⁸⁴ do urządzenia internatu dla dziewcząt i chłopców.

Z polecenia Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego 17 sierpnia 1944 r. dyrektorką Gimnazjum Żeńskiego została Stanisława Żochowska-Kunowa, a dyrektorem Gimnazjum i Liceum Męskiego im. Jana Zamoyskiego – Michał Bojarczuk. 1 września 1944 r. odbyła się inauguracja roku szkolnego w oficjalnej szkole. W 1945 r. obowiązki dyrektora szkoły objęła ponownie Maria Kaczyńska, a zastępcy – Lucyna Kniaziowa¹⁸⁵.

182 APZ, SKCz, sygn. 1, s. 204.

183 Ibidem, s. 77.

184 Nieruchomość ul. Orla 1/ Partyzantów 68 po dawnym „Monopolu”.

185 <https://www.2lozamosc.pl/szkola/historia-szkoly.html>, [dostęp: 20.09.2019].

Struktura i forma walki cywilnej

Kierownictwo Walki Cywilnej (KWC)

Kierownictwo Walki Cywilnej zostało utworzone jesienią 1940 r. Było częścią referatu Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej. Stanowisko kierownika piastowali: Jerzy Makowiecki, następnie Stefan Korboński (organizował cywilny ruch oporu i kierował sądami podziemnymi). Zastępcą został Marian Gieysztor.

W kwietniu 1942 r. Kierownictwo Walki Cywilnej przeniesiono do Delegatury Rządu. W pierwszej połowie 1943 r. zostało podzielone na dwa działy: techniczny i ogólny. Powołano także Główną Komisję Walki Cywilnej (GKWC). Przy Kierownictwie utworzono trzy komisje: młodzieży, kobiet, duchowieństwa. Przewodniczącym był ks. Franciszek Pauliński. W połowie 1943 r. nastąpiło scalenie Kierownictwa Cywilnej Delegatury z Kierownictwem Walki Konspiracyjnej Komendy Głównej Armii Krajowej. Z tego połączenia powstało Kierownictwo Walki Podziemnej (KWP). Kierownikiem Oporu Społecznego był Stefan Korboński (od lipca 1943 r.).

Mały sabotaż

Pomysłodawcą organizacji, która miała się zająć ulicznym sabotażem, był Aleksander Kamiński. Pod koniec 1940 r. przedstawił swój projekt. Organizacja przyjęła nazwę Organizacji Małego Sabotażu „Wawer”. W jej skład wchodziła młodzież z Warszawy i okolic. Trzonem byli harcerze Szarych Szeregów¹⁸⁶. Organizacja Małego Sabotażu powstała za zgodą Komendy Okręgu Warszawskiego ZWZ, jako organizacja podporządkowana się dyrektorowi ZWZ AK, Delegatowi Rządu, szczególnie Kierownictwu Walki Cywilnej¹⁸⁷. Z końcem 1942 r. do „Wawru” włączono organizację „Palmiry”. Odtąd organizacja zwała się „Wawer – Palmiry”¹⁸⁸. Liczyła ok. 400 osób. Podczas akcji zginęło 120 osób. Organizacja działała w Warszawie i okolicy, z czasem przenosząc się na resztę kraju, lecz w okrojonej formie¹⁸⁹.

186 Zob. *Celne ciosy kredą*, [w:] *II wojna światowa*, t. 8: *Ruch oporu*, red. J. Pałka, Warszawa 2009, s. 94.

187 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 152.

188 Zob. *Celne ciosy kredą...*, s. 97.

189 *Loc. cit.*

Do działań Małego Sabotażu należało m.in.: malowanie antyhitlerowskich napisów na murach, np. *Pawiać pomścimy, Hitler Kaputt, Hycler, Polska Zwycięży!*; wybijanie szyb w zakładach fotograficznych, w witrynach których wisiały zdjęcia Niemców; zrywanie niemieckich flag; wieszanie flag narodowych na czas świąt; roznoszenie ulotek; oblewanie kobiet za kontakty z Niemcami żrącymi substancjami; rozklejanie sparodiowanych rozporządzeń władz Guberni; gazowanie lokali dla okupanta, kasyn, kin (*Tylko świnię siedzą w kinie*); naklejanie nalepek *1812, pPp (pracuj Polaku powoli)*; malowanie żółwi (*pracuj jak żółw*), powieszonej swastyki, znaku Polski walczącej itp.¹⁹⁰ Oto przykłady małego sabotażu: 1. Przeciąganie czasu pracy, wykonywanej na zlecenie okupanta w swoim zawodzie. 2. Różne „pomyłki” zrobione w robotach zleconych przez Niemców. 3. Fałszywe informowanie Niemców pytających o drogę [...]. 4. Odpowiadanie „nie rozumiem” na wszystkie próby nawiązania kontaktu [...]. 5. Lekceważenie wszystkich rozporządzeń niemieckich, niedbałe ich wykonanie, odkładanie na ostatnią chwilę etc. 6. Różnego rodzaju „psie figle” (anonimowy donos do gestapo na jakiegoś gorliwego *volksdeutscha*, przylepienie na słupie reklamowym [...] antyniemieckiego wiersza, aforyzmu, dowcipu) [...]. Jasnym jest, że masowe i codzienne stosowanie „małego” sabotażu – uczyni pobyt nieprzyjaciela na terenie okupowanym uciążliwym i przykrym¹⁹¹.

Celem organizacji było zdezorientowanie okupanta, prowadzenie z nim propagandowo-psychologicznej walki świadczącej, że Polacy wciąż stosują wszystkie dostępne metody, by osłabić wolę wroga w zwycięstwo. A mieszkańcom Warszawy przypominało normy zachowania i dawało namacalny dowód, że jest ktoś, kto się nie poddał, i warto go naśladować.

Opór ekonomiczny

Niemiecki plan zakładał ekonomiczne wyniszczenie narodu polskiego oraz jego gospodarki. Wskutek grabieży, strat wojennych i represji stosowanych przez okupacyjne władze powstała podziemna gospodarka. Nierówność racji żywnościowych (Niemcy – 2613 kcal, Polacy – 669 kcal, Żydzi – 184 kcal)¹⁹², brak żywności, opału czy odzieży potęgował nielegalny obrót nimi, który stanowił formę samoobrony ludności przed dzia-

190 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 152-162.

191 A. Kamiński, *Mały sabotaż*, [w:] „Biuletyn Informacyjny”, 1.11.1940.

192 *Chleba naszego powszechnego*, [w:] *II wojna światowa*, t. 18: *Okupacyjna Codziennosc*, red. M. Turowska-Rawicz, Warszawa 2009, s. 48.

łałnością wroga nastawionego na zysk. Wprowadzenie kartek i bonów oraz możliwość zrobienia zakupów tylko w wybranych punktach nie rozwiązywały sprawy¹⁹³.

Czarny rynek istniał od zimy 1939 r., prężnie rozwinął się latach 1942-1944. Można było zaopatrzyć się na nim we wszystko, jeśli tylko miało się odpowiednią ilość gotówki. Ceny były kilku-, a nawet kilkunastokrotnie wyższe niż towarów na kartki, ale za to kupowało się rzeczy pierwszej jakości. Ze wsi do miasta wędrowały kolumny wiejskich gospodyń wiozących świeże mięso, jaja i chleb. Wykształciła się także nowa grupa społeczna – zajmujących się szmugłowaniem żywności na dużą skalę. Dla nich nie było rzeczy niemożliwych; to u nich tajne drukarnie zaopatrywały się w papier i farby drukarskie. Pobierali duże profity, ale ryzykowali życiem, bo nielegalny handel był zabroniony.

Szara strefa była zarazem stawianiem pewnego rodzaju oporu wobec planów Rzeszy. Ta osobliwa wojna toczyła się przede wszystkim w wiejskich zagrodach, gdzie chłopci ukrywali swój żywy inwentarz, by nie oddawać go na kontyngenty dla okupacyjnego wojska. Na straganach, gdzie sprzedawano te uratowane zwierzęta, pojawiało się też wiele innych produktów skradzionych Niemcom. Nie można jednak rozpatrywać tego w kategorii sukcesu. Gdyby Polacy korzystali tylko z legalnego dostępu do produktów, czyli z żywności na kartki, pomarliby z głodu. Ogrom tej wojny w wojnie może być mierzony milionami strat, jakie ponosiła niemiecka gospodarka, jako że utrzymanie armii wiązało się z dostawami z okupowanych krajów. Im mniejsze dostawy, tym większe straty¹⁹⁴.

Przejawem oporu ekonomicznego było m.in. niedbałe wykonywanie służbowych obowiązków, uszkodzanie maszyn, wykradanie elementów uzbrojenia na zlecenie konspiracji, ataki na fabryki, sabotaż w kopalniach, fałszowanie danych produkcyjnych bądź nierealizowanie dostaw dla okupanta¹⁹⁵. Opór ekonomiczny działał na dwóch frontach: z jednej strony uprawiany był przez cywili (powolna praca, uszkodzanie maszyn, kradzieże, niewywiązywanie się ze zobowiązań), a z drugiej – przez wojskowych (odbijanie dostaw, wysadzanie fabryk, magazynów, linii kolejowych itp.). Ten organizowany był przez Tajną Organizację Wojskową „Związek Orła Białego” (ZOB) i Tajną Organizację Wojskową (TOW), wchłonięte następnie przez Związek Walki Zbrojnej.

193 Zob. *Czarny rynek – samoobrona gospodarcza*, [w:] *II wojna światowa*, t. 18: *Okupacyjna Codziennosc*, red. R. Gucman, K. Kurek, Warszawa 2009, s. 45.

194 Ibidem, s. 46.

195 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 140-149.

Sytuacja Żydów

Zasadniczym celem niemieckiej polityki było całkowite wyniszczenie Żydów. Akcje podejmowane przeciwko nim były stopniowo nasilane. W styczniu 1940 r. rozpoczęto konfiskatę majątków polskich Żydów. Od początku okupacji w polskich miastach zakładano getta (Piotrków Trybunalski, Łódź, Warszawa, Kraków, Kielce i wiele mniejszych), gdzie izolowano Żydów od reszty mieszkańców. 16 listopada 1940 r. oficjalnie zamknięto getto w Warszawie (bez przepustki nie można było opuszczać jego murów).

Żydzi chcieli bronić się przed terrorem i wyzyskiem, ale mieli małe pole do działania. Organizowali pomoc społeczną, tajne szkolnictwo. W styczniu 1940 r. rozpoczęła działalność Żydowska Samopomoc Społeczna. Legalną siedzibę miała w Krakowie, współpracowała z legalnymi polskimi instytucjami. W Warszawie jej oddział został przemianowany na Żydowski Komitet Opieki. Mimo bardzo ciężkich, później wręcz tragicznych warunków Żydzi organizowali tajną działalność kulturalną i oświatową. Rozwijały się tajne komplety (wydział szkolny Judenratu), na skalę zależną od możliwości. Od 1940 r. do 1942 r. organizowano tajną maturę. Podobnie jak po stronie aryjskiej pod legalnymi kursami kryła się konspiracyjna oświata, np. kurs przysposobienia sanitarnego do walki z epidemią przykrywał Studium Medycy. W getcie toczyło się życie literackie, artystyczne i naukowe, np. stworzono dzieło *Choroba głodowa*. Utworzono pięć kin. Spotykano się na wieczorach poetyckich. Życie religijne skupiało się w tajnych szkołach religijnych i jesybotach. Z powodu braku możliwości do redagowania gazet, prasę (61 tytułów) wydawano w Warszawie, drogą konspiracji docierała ona do getta.

Z biegiem czasu warunki życia w getcie stawały się nieznośne, brakowało wody, żywności, leków, o środkach higienicznych nie wspominając. Panowała dokuczliwa ciasnota, bo na niewielkiej powierzchni stłoczono tłumy.

Po serii wywózek powstała Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB), która w obliczu zagłady, jaką czekało getto, nie mogła zbyt wiele zdziałać. W latach 1942–1945 działała Rada Pomocy Żydom przy Delegaturze Rządu RP. Organizowała pomoc dla Żydów z getta i poza nim. Działała pod kryptonimem „Żegota”, jako kontynuacja Komitetu Pomocy Żydom (w jego szeregach pracowało ok. 180 osób). Polskie Państwo Podziemne apelowało o pomoc dla Żydów, wyrokami śmierci zwalczano konfidentów i szmalcowników.

Do zadań „Żegoty” należało: ukrywanie Żydów (w piwnicach, na strychach); przechowywanie dzieci żydowskich w sierocińcach, klasztorach lub u przybranych rodziców, którym płacono za opiekę nad nimi; zapewnienie opieki medycznej; tworzenie fałszywych dokumentów (udało się ich stworzyć ok. 60 tys.); dostarczanie żywności i leków do getta; przerzucenie broni do getta po rozpoczęciu żydowskiego powstania.

Opieka społeczna

W czasie II wojny światowej Niemcy zaakceptowali działalność kilku charytatywnych organizacji. Należała do nich Rada Główna Opiekuńcza w Krakowie (RGO), która przejęła zadania Stołecznego Komitetu Pomocy Społecznej (SKPS). Od stycznia 1940 r. RGO była nadrzędną organizacją społeczną, zatrudniała ok. 15 tys. osób. Pierwszym prezesem był Adam Ronikier, uznany przez Niemców. Do głównych zadań RGO należało: zakładanie sierocińców i kuchni dla ubogich; prowadzenie akcji rozdawania ubogim żywności, odzieży i obuwia, w zależności od sytuacji także zapomóg pieniężnych; tworzenie punktów pomocy medycznej; dostarczanie paczek do obozów koncentracyjnych i więzień; organizacja prowizorycznych szpitali; wsparcie ludności wyrugowanej z domów na Zamojszczyźnie; pomoc uchodźcom z Wołynia. Ponadto RGO finansowała PCK oraz Polskie Towarzystwo Opieki nad Więźniami „Patronat”, przejmując naczelną rolę wśród stowarzyszeń i organizacji społeczno-charytatywnych. Rada działała przy Delegaturze Rządu na Kraj. Zajmowała się rozdziałem środków finansowych z Delegatury. Prowadziła również działalność konspiracyjną (leczenie rannych partyzantów, ukrywanie poszukiwanych).

Drugą organizacją charytatywną, która uzyskała akceptację Niemców, był Polski Czerwony Krzyż (PCK). Kierownictwo jednostki tworzyli Maria Tarnowska i Waclaw Lachert. Do głównych zadań PCK należało wspieranie potrzebujących oraz opieka nad jeńcami i więźniami. Z tego też względu działalność PCK została przez Niemców mocno ograniczona (od połowy 1940 r.).

Powołany 4 września 1939 r. Stołeczny Komitet Pomocy Społecznej (SKPS) zajmował się opieką nad sierotami, uchodźcami i pogorzalcami. Tworzył kuchnie polowe, punkty dożywiania, punkty ratowniczo-sanitarne oraz organizował zbiórki odzieży dla potrzebujących. Po kapitulacji stolicy prowadził nieodpłatne punkty dożywiania i opieki nad dziećmi oraz starał się zapewnić opał najbardziej potrzebującym. 31 marca 1941 r.

SKPS został zlikwidowany z rozkazu okupanta i przejęty przez RGO. W Warszawie SKPS został przemianowany na Radę Opiekuńczą Miejską (ROM), później – Polski Komitet Opiekuńczy (PKOp). Zatrudniał 2714 pracowników oraz 5086 wolontariuszy¹⁹⁶.

W 1942 r. w Krakowie powstała tzw. Grupa Oświęcim (GO), której inspiratorką była Teresa Lasocka-Estreicher. Organizatorem był Leon Krzeczunowicz. GO dostarczała leki i żywność oraz prowadziła działalność charytatywną i ukrywała Żydów. Jej działalność ograniczała się do terenów wiejskich położonych w południowej Polsce. GO nosiła konspiracyjne kryptonimy „Tarcza” i „Oprawa”¹⁹⁷.

Współpraca Kościoła rzymskokatolickiego z Polskim Państwem Podziemnym

Szczególną rolę podczas okupacji odegrał Kościół katolicki, który na różne sposoby współpracował z Polskim Państwem Podziemnym. Pomostem między nimi był arcybiskup Adam Sapieha. Jako pierwszy

Ryc. 2. Zamojszczyzna. Msza polowa dla partyzantów, ok. 1943 r. (ze zbiorów Autorki)

¹⁹⁶ Zob. *Wzór pomocy społecznej*, [w:] *II wojna światowa*, t. 18: *Okupacyjna Codziennosc*, red. G. Jasiński, Warszawa 2009, s. 72-74.

¹⁹⁷ S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 163-166.

udzielał pomocy Żydom, dostarczając im metryki chrztu, ukrywając żydowskie dzieci w klasztorach, prowadzonych przez siebie sierocińcach¹⁹⁸ i przedszkolach. Dotyczyło to również placówek szpitalnych i lecznic. W tych miejscach uratowano ponad 1200 dzieci pochodzenia żydowskiego¹⁹⁹. Księża uczestniczyli w tajnym nauczaniu nie tylko religii. Przy kościele tworzyły się organizacje i stowarzyszenia, np. *Juventus Christiana*, *Sodalicja Mariańska* czy *Odrodzenie*. Kapelani wspierali robotników polskich w III Rzeszy, działali przy oddziałach Armii Krajowej²⁰⁰. Odprawiali msze polowe, udzielali sakramentów i ostatniego namaszczenia partyzantom. Przyjmowali przysięgi od nowo wstępujących do leśnych oddziałów²⁰¹. Towarzyszyli żołnierzom do końca.

Formacje zbrojne w Polskim Państwie Podziemnym

Służba Zwycięstwu Polski (SZP)

Po ataku III Rzeszy i ZSRR państwo polskie nadal prawnie istniało. Jego legalne władze przebywały najpierw w Paryżu, potem w Londynie, i tam podejmowały decyzje dotyczące Polski. *Na terenach okupacyjnych rozwijały się organizacje konspiracyjne walczące z okupantem. 27 IX 1939 r. gen. Karaszewicz-Tokarzewski dzięki upoważnieniom marszałka Rydza-Śmigłego (podarowanym od gen. Rómmla) powołał do życia Służbę Zwycięstwu Polski. Celem tej organizacji była walka z III Rzeszą i Związkiem Radzieckim oraz utrzymanie władzy podziemnej*²⁰².

Na czele SZP stał Dowódca Główny i jego dwóch zastępców. Pierwszy zastępca był do spraw wojskowych, a także pełnił funkcję szefa sztabu, drugi zaś, jako Komisarz Cywilny, zajmował się sprawami cywilnymi²⁰³. Komisarzem został Mieczysław Niedziałkowski ps. „Mek”, a zastępcą Leon Nowodworski.

Organem zajmującym się także sprawami cywilnymi była Rada Główna Obrony Narodowej, pierwotnie zwana Główną Radą Polityczną. Jej przewodniczącym został Kazimierz Pużak ps. „Bazyli”. W szeregach Rady znajdowali się przedstawiciele trzech partii: Polskiej Partii Socjali-

198 Ibidem, s. 166-167.

199 *Kościół Katolicki wobec okupacji*, ser. „Historia II wojny światowej”, s. 28.

200 S. Salmonowicz, *op. cit.*, s. 166-167.

201 *Kościół Katolicki wobec...*, s. 41.

202 *Państwo niezwykłe*, [w:] *II wojna światowa Ruch oporu*, t. 8, s. 32.

203 Zob. S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej...*, s. 29-30.

stycznej, Polskiej Partii Socjalistycznej Wolność Równość Niepodległość i Stronnictwa Ludowego. Na samym początku był jeszcze reprezentant Stronnictwa Demokratycznego. Na czele Rady stał dowódca SZP. Jej zadaniem było kierowanie działalnością polityczną organizacji w zgodzie z polityką Rządu RP na wychodźstwie.

Sztab SZP był złożony z szefa, płk. Roweckiego i szefów działów: mjr. Franciszka Niepokólczyckiego (sabotaż i dywersja), mjr. Antoniego Sanojcy (organizacyjny i personalny), ppłk. Stanisława Thuna (finansowy), mjr. Tadeusza Kruka-Strzeleckiego (propaganda i informacja), mjr. Wacława Berki (wywiad), kpt. Emila Kumara (legalizacja) i mjr. Janiny Karaś (łączność). Szefami oddziałów Dowództwa Głównego byli: mjr Antoni Sanojca ps. „Kapnik” (oddział I organizacyjny), mjr Wacław Berka ps. „Brodowicz” (oddział II informacyjno-wywiadowczy), płk dypl. Janusz Albrecht ps. „Wojciech” (oddział III), płk dypl. Adam Świtalski ps. „Dąbrowa” (oddział IV – kwatermistrzostwo), kpt. Leon Chendyński ps. „Gruda” (oddział V – łączność), mjr Tadeusz Kruk-Strzelecki ps. „Szczepan” (oddział VI – prasy i propagandy), mjr Stanisław Thun ps. „Malcz” (oddział VII – finansowy w okręgu warszawskim).

Wkrótce po powstaniu SZP zaczęła tworzyć organizacje terenowe (grudzień 1939 r.). Strukturami wojewódzkimi SZP dowodzili: płk Stanisław Sosabowski ps. „Węgłarz” (Łódź), ppłk Józef Spychalski ps. „Socha” (Lublin), Henryk Józefowski ps. „Olgierd” (Warszawa), płk dypl. Leopold Engel-Ragis ps. „Śląski” (Kielce), mjr Jan Cichocki ps. „Kabat” (Kraków), ppłk Henryk Kowalówka ps. „Oset” (Zagłębie Dąbrowskie).

Zasady organizacji Dowództwa Głównego, Wojewódzkiego i Powiatowego SZP:

- a) Dowódca Główny,
- b) Szef Sztabu, równocześnie Zastępca Dowódcy Głównego],
- c) Rada Główna Obrony Narodowej, przewodniczący – Komisarz Główny], jest zarazem drugim Zastępcą Dowódcy Głównego oraz szefem Oddziału II,
- d) Oddział I: szef, zastępca, referaty: organizacyjny, personalny, młodzieżowy,
- e) Oddział II: szef, zastępca, referaty: studium okupacji niemieckiej i rosyjskiej, zagranicy, referat propagandy, zbiórki środków pieniężnych i kontroli wydatków, sekretariat Rady Głównej Obrony Narodowej,
- f) Oddział III/a: szef, zastępca, referaty: ewidencji, wywiad, kontrwywiadu, ochrony,
- g) Oddział III/b: szef, zastępca, referaty: organizacji, wyszkolenia, broni,
- h) Oddział IV: szef, zastępca, referaty: budżetowy, kasowy, materiałowy i służb,

- i) Oddział V: szef, zastępca, referaty: łączności wewnętrznej z prowincją (trzy okupacje) i z zagranicą,
- j) Dowódca dyspozycyjny z zastępcą, pocztę i drużyną administracyjno-gospodarczą²⁰⁴

Wywiad AK narodził się już 27 września 1939 r. w Służbie Zwycięstwu Polski (SZP) i funkcjonował nieprzerwanie do zakończenia okupacji Polski. Swoją działalność opierał na szeroko rozbudowanej sieci agenturalnej sięgającej daleko poza granice kraju – tyłów frontu wschodniego do Rzeszy i innych okupowanych państw – ale przede wszystkim na spontanicznym udziale całego społeczeństwa, każdego Polaka, bez względu na to, gdzie się znajdował – w kraju czy za granicą²⁰⁵.

Pracownikami Służby Zwycięstwu Polski byli: gen. Michał Karaszewicz-Tokarzewski (dowódca główny SZP), płk dypl. Stefan Rowecki ps. „Grot” (zastępca i szef sztabu dowódcy głównego SZP), płk Emil Kumor ps. „Kryś” (szef Wydziału Personalnego Legalizacji), chor. Ryszard Jamontt-Krzywicki ps. „Szymon” (adiutant dowódcy głównego), Janina Karasiówna ps. „Bronka” (sekretariat), Halina Krzyżanowska ps. „Suzuki” (Dział Gospodarki Pieniężnej – skarbnik), Władysława Macieszynowa ps. „Sława” (Dział Łączności ze stronnictwami politycznymi), kpt. Edward Frohlich ps. „Wesołowski” (szef ochrony dowódcy głównego), mjr inż. Antoni Sanojca ps. „Knapik” (szef Oddziału I Ogólno-Organizacyjnego), mjr Waław Berka ps. „Brodowicz” (szef Oddziału II Wywiadowczego), płk dypl. Janusz Albrecht (szef Oddziału III Operacyjnego), mjr rez. Stanisław Thun ps. „Nawrot” (szef Oddziału Finansowo-Gospodarczego), mjr Tadeusz Kruk-Strzelecki (szef Oddziału Polityczno-Propagandowego), płk Adam Świtalski ps. „Dąbrowa” (szef Oddziału IV).

Rząd RP na wychodźstwie nie uznał tej organizacji. Styczeń 1940 r. był przejściowym etapem przechodzenia z fazy Służby Zwycięstwu Polski do fazy Związku Walki Zbrojnej – stanowiącego pion wojskowy kształtującego się podziemnego Państwa Polskiego²⁰⁶.

204 *Armia krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. I, Londyn 1970-1981, s. 32-33.

205 P.M. Lisiewicz, *Bezimienni. Z dziejów wywiadu Armii Krajowej*, Warszawa 1987, s. 5.

206 M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939-1945*, Warszawa 1990, s. 23-24.

Związek Walki Zbrojnej (ZWZ)

Formalne powołanie Komendy Głównej ZWZ w kraju nastąpiło 30 czerwca 1940 r. dzień wcześniej rozwiązano KG ZWZ we Francji, na jej miejsce tworząc w Sztabie Naczelnego Wodza – już w Londynie Samodzielny Wydział Krajowy nazywany Oddziałem VI lub Oddziałem Specjalnym²⁰⁷.

Dowódcami ZWZ byli: płk dypl. Stefan Rowecki ps. „Grot” (dowódca główny – 22 lutego 1940 r.), płk dypl. Janusz Albrecht ps. „Ksawery”, „Wojciech” (szef sztabu KG ZWZ), płk dypl. Stanisław Tatar „Erazm” (szef Oddziału III Operacyjnego)²⁰⁸.

Po kapitulacji Francji generał Władysław Sikorski mianował pułkownika Roweckiego Komendantem Głównym ZWZ (rozkazem z 30 czerwca 1940 r.), ustanawiając Komendę Główną w Kraju²⁰⁹.

Strukturę terytorialną ZWZ tworzyły obszary i okręgi podlegające pod Komendę Główną:

- Obszar Zachodni z siedzibą w Warszawie, obejmujący Okręg Poznań i Okręg Pomorze;
- Obszar Południowo-Wschodni z siedzibą we Lwowie, obejmujący Okręg Lwów, Okręg Tarnopol, Okręg Stanisławów i Okręg Wołyń;
- Obszar Północno-Wschodni z siedzibą w Białymstoku, obejmujący Okręg Białystok, Okręg Nowogródek i Okręg Polesie;
- Okręg Warszawa;
- Okręg Kielce;
- Okręg Łódź;
- Okręg Kraków;
- Okręg Śląsk;
- Okręg Lublin;
- Okręg Wilno.

Po przyłączeniu ziem zajętych przez Sowieców struktura terytorialna ZWZ uległa zmianie i obejmowała: Okręg Wołyński, Okręg Nowogródek (stał się częścią Okręgu Wilno), Obszar Warszawa (Okręg Warszawa – Miasto, Podokręg „Zachód”, Podokręg „Wschód”, Podokręg „Południe”)²¹⁰.

Głównym zadaniem ZWZ oprócz gromadzenia broni, było prowadzenie działań wywiadowczych i akcji sabotażowo-dywersyjnych oraz rozbudowanie organizacji podziemnej. Od 1940 roku ZWZ, z upoważnienia naczelnego wodza

207 Ibidem, s. 46.

208 Ibidem, s. 47.

209 Zob. P.M. Lisiewicz, *op. cit.*, s. 21.

210 Loc. cit.

rozpoczął akcję mającą na celu scalenie wszystkich działających w okupowanym kraju związków zbrojnych. Zadanie było bardzo trudne do zrealizowania. Wiele środowisk politycznych obawiało się podległości „sanacyjnej” władzy wojskowej. Jedną z pierwszych organizacji, która podporządkowała się ZWZ, była Gwardia Ludowa (GL) – zbrojny pion Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Z upływem miesięcy do ZWZ – AK przyłączyły się kolejne organizacje, ale były również takie, które nie zamierzały słuchać rozkazów władz w Londynie. Generał Władysław Sikorski, premier i naczelny wódz, pragnąc jak najszybciej zakończyć trwający w kraju spór, 15 sierpnia 1942 wydał stanowczy rozkaz: **Organizacje wojskowe uchylające się od podporządkowania Dowódcy Armii Krajowej nie będą uznane przez władze polskie.** Była to zawołowana groźba wykluczenia opornych ugrupowań z udziału w rządzeniu w okresie powojennym²¹¹.

20 kwietnia 1940 r. utworzony został specjalny pion w ramach ZWZ do walki bieżącej pod nazwą Związek Odwetu (Związek Odwetowy) [ZO]. Na jego czele na szczelbu Komendy Okupacji Niemieckiej ZWZ stanął mjr Franciszek Niepokólczycki „Teodor”, który poprzednio pełnił funkcję Szefa referatu walki cywilnej w Oddziale III DG SZP i Komendy Okupacji Niemieckiej ZWZ. ZO istniał i działał do jesieni 1942 r., tj. do momentu utworzenia Kierownictwa Dywersji. ZO stanowił ściśle zakonspirowany pion w ramach struktury organizacyjnej ZWZ. Na szczelbu centralnym [Komendy Okupacji Niemieckiej ZWZ, a potem KG ZWZ – AK]. Zadaniem ZO było opracowanie instrukcji z zakresu sabotażu i dywersji, zakup oraz produkcja środków walki bieżącej, dostarczenie tych środków i instrukcji niższym szczeblom terenowym²¹².

Komenda Główna AK ograniczała działalność Związku Odwetu, zakazując mu prowadzenia akcji zbrojnych w obawie przed represjami Niemców wobec ludności cywilnej zamieszkującej dany obszar. W sierpniu 1941 r. powstała specjalna organizacja dywersyjna „Wachlarz” dowodzona przez ppłk. Jana Włodarkiewicza ps. „Jan”.

Główne zadania „Wachlarza” koncentrowały się wokół prowadzenia akcji sabotażowo-dywersyjnych i zapewnienia osłony powstania od strony wschodniej. Zasięg organizacji był znacznie większy, od Bałtyku po Ukrainę. „Wachlarz” liczył ok. 800 ludzi. Z końcem 1942 r. doszło do jego rozwiązania. Żołnierze stali się częścią Armii Krajowej.

211 Państwo niezwykłe..., s. 32.

212 M. Ney-Krwawicz, *Armia krajowa. Siły Zbrojne Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2009, s. 74.

Armia Krajowa (AK)

14 lutego 1942 r. gen. Władysław Sikorski przekształcił Związek Walki Zbrojnej w Armię Krajową. Jej komendantem został gen. Stefan Rowecki.

Komendantami Armii Krajowej byli: gen. Stefan Rowecki ps. „Rot”, gen. Tadeusz Komorowski ps. „Bór” i gen. Leopold Okulicki ps. „Niedźwiadek”.

Formalnoprawnym sankcjonowaniem miejsca Armii Krajowej był Dekret Prezydenta RP z 1 września 1942 r. O tymczasowej organizacji władz na ziemiach Rzeczypospolitej²¹³.

- Artykuł 11. tego dekretu określał zadania Komendanta Sił Zbrojnych:
1. *Na czas nieobecności Naczelnego Wodza dowództwo Sił Zbrojnych na ziemiach zwalnianych od okupanta sprawuje wyznaczony przez Naczelnego Wodza i podlegający mu bezpośrednio Dowódca Sił Zbrojnych w Kraju.*
 2. *Dowódcy Sił Zbrojnych w kraju, służy prawo stawiania Delegatowi Rządu wniosków w sprawach łączących się bezpośrednio z działaniem wojennym oraz będących w związku z obronnością Państwa, tudzież dezyderatów co do wydawania rozporządzeń i zarządzeń w powyższych sprawach.*

Na mocy artykułu 14. Komendant Sił Zbrojnych w kraju mógł brać udział (bez prawa głosowania) w posiedzeniach przyszłej Rady Jedności Narodowej²¹⁴.

Komendę Główną Armii Krajowej, która rozwinęła struktury Związku Walki Zbrojnej, tworzyły: sztab, oddział organizacyjny, oddział operacyjno-szkoleniowy, oddział kwatermistrzowski, oddział łączności, oddział informacyjno-wywiadowczy, biuro finansów i kontroli, szefostwo służby sprawiedliwości, biuro informacji i propagandy, departament obrony narodowej oraz duszpasterstwo. W listopadzie 1942 r. Komenda Główna AK prowadziła negocjacje ze Stronnictwem Narodowym (SN). Rozmowy się nie powiodły i Narodowa Organizacja Wojskowa (NOW) nie została przyłączona do AK. Konsekwencją było powstanie niezależnych Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ). Rozmowy z dowódcami Batalio-

²¹³ Ibidem, s. 18.

²¹⁴ *Armia Krajowa...*, s. 304-305.

nów Chłopskich (ludowcami) w sprawie wcielenia również nie były proste²¹⁵. Oficjalnie scalanie zakończono 30 maja, rzeczywistość była różna.

Zapotrzebowanie AK na uzbrojenie i gotówkę zapewniał Rząd RP na wychodźstwie. Braki w uzbrojeniu, żywności, umundurowaniu i finansach wypełniała sama AK podczas akcji i działań dywersyjnych. Uzbrojenie uzupełniano, produkując nielegalnie broń, atakując posterunki niemieckie itp.

AK realizowała swe cele poprzez prowadzenie walki bieżącej i przygotowywanie powstania powszechnego. Walka bieżąca prowadzona była gł. przez akcje małego Sabotażu „Wawer-Palmiry”, sabotażowo-dywersyjne, np.: „Jula”, „Wieniec”, bojowe, m.in. „Taśma”, i bitwy partyzanckie z siłami policyjnymi oraz regularnym wojskiem niemieckim, np. na Zamojszczyźnie. Specjalne miejsce w działalności bojowej AK zajmowały akcje odwetowe i represyjne w stosunku do SS i policji oraz zdrajców i prowokatorów, np. zamach F. Kutschere.

Pierwsze oddziały partyzanckie AK rozpoczęły walki z Niemcami w obronie Zamojszczyzny na przełomie 1942/1943. Na początku 1944 walczyły 54 oddziały, istniejące praktycznie we wszystkich okręgach. Liczebność poszczególnych oddziałów ogromnie wzrosła po wprowadzeniu planu „Burza”. Utworzone wówczas duże jednostki sił AK prowadziły walki z Niemcami, na terenach wsch. Także z radzieckimi oddziałami NKWD. Kulminacją wysiłku zbrojnego AK było powstanie warszawskie. Po klęsce powstania jednostki AK na terenach zajętych przez Armię Czerwoną zostały demobilizowane. Straty AK wyniosły ok. 100 tys. poległych i zamordowanych żołnierzy, ok. 50 tys. zostało wywiezionych do ZSRR i uwięzionych, np. w Riazaniu, Borowiczach i Ostaszkowie. Do moskiewskiego więzienia trafił m.in. gen. Okulicki, sądzony w procesie szesnastu.

Okulicki wiedział, iż Armia Krajowa nie przetrwa w niezmiennym kształcie, dlatego zdecydował się na utworzenie organizacji „NIE”, która miał przejąć schedę po poprzednicze i skupić się na walce o prawdziwą niepodległość i niezależność z dala od żołnierzy przystanych ze Związku Radzieckiego. Okulicki konsultował swoje decyzje z Rządem Emigracyjnym, który przychylił się do stanowiska dowódcy AK. Podobne zdanie wyraził delegat Jan Stanisław Jankowski, który także nie ukrywał, iż jest to najlepsze wyjście z sytuacji. 19 stycznia 1945 roku zdecydował się na wydanie dramatycznego rozkazu:

ŻOŁNIERZE SIĘ ZBROJNYCH W KRAJU!

Postępująca szybko ofensywa sowiecka doprowadzić może do zajęcia w krótkim czasie całej Polski przez Armię Czerwoną. Nie jest to jednak zwycięstwo

215 Zob. Państwo niezwykione, [w:] II wojna światowa Ruch oporu, t. 8, s. 35.

słusznej sprawy, o którą walczyliśmy od roku 1939. W istocie bowiem mimo stwarzanych pozorów wolności oznacza to zmianę jednej okupacji na drugą, prowadzoną pod przykrywką Tymczasowego Rządu Lubelskiego, bezwolnego narzędzia w rękach rosyjskich.

Żołnierze! Od 1 września 1939 r. Naród Polski prowadzi ciężką i ofiarną walkę o jedyną Sprawę, dla której warto żyć i umierać: o swą wolność i wolność człowieka w niepodległym Państwie.

Wyrazicielem i rzecznikiem Narodu i tej idei jest jedyny i legalny Rząd Polski w Londynie, który walczy bez przerwy i walczyć będzie nadal o nasze słuszne prawa.

Polska, według rosyjskiej receptury, nie jest tą Polską, o którą bijemy się szósty rok z Niemcami, dla której popłynęło morze krwi polskiej i przecierpiano ogrom męki i zniszczenie Kraju. Walki z Sowietami nie chcemy prowadzić, ale nigdy nie zgodzimy się na inne życie, jak tylko w całkowicie suwerennym, niepodległym i sprawiedliwie urządzonym społecznie Państwie Polskim.

Obecne zwycięstwo sowieckie nie kończy wojny. Nie wolno nam ani na chwilę tracić wiary, że wojna ta skończyć się może jedynie zwycięstwem jedynie słusznej Sprawy, tryumfem dobra nad złem, wolności nad niewolnictwem.

Żołnierze Armii Krajowej!

Daję Wam ostatni rozkaz. Dalszą swą pracę i działalność prowadźcie w duchu odzyskania pełnej niepodległości Państwa i ochrony ludności polskiej przed zagładą. Starajcie się być przewodnikami Narodu i realizatorami niepodległego Państwa Polskiego. W tym działaniu każdy z Was musi być dla siebie dowódcą. W przekonaniu, że rozkaz ten spełnicie, że zostaniecie na zawsze wierni tylko Polsce oraz by Wam ułatwić dalszą pracę – z upoważnienia Pana Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zwalnięm Was z przysięgi i rozwiązuję szeregi AK.

W imieniu służby dziękuję Wam za dotychczasową ofiarną pracę.

Wierzę głęboko, że zwycięży nasza Święta Sprawa, że spotkamy się w prawdziwie wolnej i demokratycznej Polsce.

Niech żyje Wolna, Niepodległa, Szczęśliwa Polska.

Dowódca Sił Zbrojnych w Kraju

/-/ Niedźwiadek

Gen. Bryg.

M.p. 19 stycznia 1945²¹⁶

216 Bronisław Waluda, *Samoobrona Zamojszczyzny przed eskalacją 1939-1944*, Warszawa 2010, s. 201-202.

Pół roku później, 1 lipca 1945 r., to samo uczyniła Rada Jedności Narodowej i Delegatura Rządu na Kraj. Cztery dni później państwa zachodnie przestały uznawać jedyny legalny rząd RP w Londynie.

Komendant organizacji „NIE” płk Antoni Sanojca, razem z dowódcą AK w likwidacji płk. Janem Rzepeckim, zdecydował o jej rozwiązaniu i zwrócił się do p.o. Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych, gen. Władysława Andersa o zatwierdzenie tego (7 maja 1945 r.). Sanojca kontynuował swoją działalność w Delegaturze Sił Zbrojnych na Kraj.

Koniec II wojny światowej wiązał się ze sporymi zmianami w strukturach Armii Krajowej. Część partyzantów zaprotestowała przeciwko demobilizacji i zaczęła działać w innych strukturach, jak Delegatura Sił Zbrojnych, Ruch Oporu Armii Krajowej, Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość, Konspiracyjne Wojsko Polskie, Narodowa Organizacja Wojskowa, Narodowe Siły.

Kierownictwo Dywersji (Kedyw)

Do prowadzenia bieżącej walki konspiracyjnej, na mocy rozkazu nr 84 z 22 stycznia 1943 r., płk dypl. Stefan Rowecki ps. „Grot” powołał Kierownictwo Dywersji (Kedyw) KG AK. Jego szeregi zasilali żołnierze ZO, „Wachlarza”, TOW i grup Szarych Szeregów. Komendantami Kedywu byli: płk Emil Fieldorf ps. „Nil”, płk Jan Mazurkiewicz ps. „Radosław”. Zastępcą od marca 1943 r. był płk Jan Mazurkiewicz, a od września płk sap. Franciszek Niepokólczycki²¹⁷.

Oddziały należące do Kedywu KG AK	
Nazwa oddziału	Dowódca
Oddział „Motor 30”	mjr Jan Kiwerski ps. „Dyrektor”
Oddział Specjalny (OS) „Jerzy”	hm. ppor. Ryszard Białous ps. „Jerzy”
Oddział Specjalny (OS) „Sęk”	rtm. Tomasz Bronisław Zan ps. „Tomasz”
Oddział Specjalny (OS) „Andrzej”	por. rez. sap. Edwin Pawłowicz ps. „Andrzej”
Oddział Specjalny (OS) „Jan”	kpt. rez. Jan Kajus Andrzejewski ps. „Jan”
Oddział Specjalny (OS) „Lena”	por. Wanda Gertz von Schliess ps. „Lena”

²¹⁷ Zob. *Kedyw okręgu warszawskiego Armii krajowej w latach 1943-1944*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1984, s. 33.

Kompania „Agat”	kpt. rez. Adam Borys ps. „Pług”
Oddział Specjalny (OS) „Anatol”	ppor. Seweryn Skowroński ps. „Walery” ²¹⁸

Komendę Kedywu tworzyli: kierownik, zastępca kierownika, referent sabotażowo-dywersyjny, referent operacyjny, referent zaopatrzenia, dowódca oddziałów dyspozycyjnych, sekcja bojowa (patrole od trzech do sześciu osób – kryterium przynależności było ukończenie 18 lat, a przy akcjach terrorystyczno-likwidacyjnych –20 lat), trzy łączniczki.

Oddziały Kedywu brały udział w powstaniu warszawskim. Poniosły ogromne straty. Prawie 70% żołnierzy poległo. Ci, którzy przeżyli, dostali się do niewoli („Zośka”, „Parasol”, „Czata 49”), ci, których ominęły obozy, wrócili do konspiracji²¹⁹.

Zakończenie

Od 1944 roku rząd na uchodźstwie i „komitet lubelski” toczyły walkę o władzę w powojennej Polsce. Obie strony od października zabiegały o uznanie ich na forum międzynarodowym za legalne przedstawicielstwo swego kraju. Polacy w Londynie stali przed ważnymi problemami: Armia Krajowa była rozbita, a Mikołajczyk tracił poparcie [...]. Ocalałe oddziały Armii Krajowej były likwidowane przez Armię Czerwoną lub wcielane do armii Berlinga, walczącej wspólnie z Armią Czerwoną i opowiadającej się za prosowiecką Polską²²⁰.

Los Polaków był przesądzony. Alianci pozwolili Rosji okroić Polskę wzdłuż linii Curzona. Zachodnią częścią administrował G.K. Żukow, który z końcem stycznia 1945 r. wkroczył na tereny Rzeszy. Lewicowe partie opuściły tonący statek – rząd londyński – i powróciły do kraju. Następne miesiące przyniosły walkę o władzę między Moskwą a polskimi komunistami. Były to spory niemające znaczenia dla samych Polaków.

Wojna zabrała najzdolniejszych młodych ludzi, a tych, którzy jeszcze próbowali stawiać opór, nowa władza prześladowała lub po prostu likwidowała jako niebezpieczny element. Wygrana wojna nie przyniosła Polakom wyczekiwanej wolności. Z jednej okupacji trafili pod drugą. W kraju szerzył się terror nie mniejszy niż pod rządami Niemców, jednak

²¹⁸ Ibidem, s. 36-38.

²¹⁹ Ibidem, s. 38.

²²⁰ E. McGilvray, *Polski rząd na uchodźstwie*, Warszawa 2011, s. 175.

z tą różnicą, że za przyzwoleniem Zachodu. Torturowano zastraszano, wysyłano do obozów (wykorzystywano puste obozy niemieckie). Nikt nie mógł czuć się bezpieczny, na każdym kroku czaiła się tajna milicja lub donosiciele. Za inne poglądy, uznawane za niebezpieczne dla systemu, trafiało się na ławę oskarżonych i stawało uczestnikami pokazowych procesów. Historia zatoczyła koło, tych, których nazywano bohaterami, żołnierzami wolności, okrzyknięto teraz kryminalistami, zapłutymi karłami reakcji. Wspomnienie Armii Krajowej stało się niewygodne i dlatego musiało zniknąć ze stronic historii.

Po wyznaczeniu nowych granic państwo polskie utraciło 76 tys. km². Zajmowało teraz 312, tys. km². Według danych z 1946 r. liczba ludności wynosiła niecałe 24 mln. Z powodu wojny zginęło ok. 7,5 mln mieszkańców przedwojennej Polski. Niemcy zamordowali ok. 5,5 mln osób, w tym ok. 3 mln polskich Żydów. Około 1,5 mln Polaków zostało wymordowanych lub zaginęło w ZSRR. Z powodów politycznych (Polska znalazła się w orbicie wpływów radzieckich) po zakończeniu wojny na emigracji znalazło się ok. 500 tys. obywateli, którzy nie powrócili do kraju bądź z niego wyjechali po 1945 r. (przez zieloną granicę).